

<https://doi.org/10.15633/9788383700892.17>

prof. dr hab. Józef Binnebesel

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu • <https://ror.org/0102mm775>
<https://orcid.org/0000-0003-2533-6013>

dr hab. Ditta Baczała, prof. UMK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu • <https://ror.org/0102mm775>
<https://orcid.org/0000-0002-2761-2897>

Tanatopedagogiczny aspekt bliskości

*Podobnie chcę, aby pogrzeb był uroczysty.
Bo nie chodzi o to, aby ciało umieścić w ziemi.
Ale aby nie gubiąc nic, jak z urny strzaskanej
zebrać wszystko, czego zmarły był depozytariuszem.
Trudno jest ocalić wszystko.
Dziedzictwo zmarłych zbiera się powoli.
Trzeba ich długo opłakiwać, rozważać ich życie
i obchodzić rocznicę.
Wiele razy trzeba się obracać w tył, patrząc,
czy coś nie zostało zapomniane.
Antoine de Saint-Exupéry, *Twierdza*¹*

¹ A. de Saint-Exupéry, *Twierdza*, tłum. A. Olędzka-Frybesowa, Warszawa 2012, s. 361.

Wstęp

Tanatopedagogiczny kontekst bliskości jest zbudowany z dwóch pojęć, które należałoby przybliżyć w kontekście semantycznym i logicznym, jako element prowadzonej analizy. Pierwsze z nich to **tanatopedagogika**, która składa się z dwóch terminów:

- tanatos θάνατος (*thanatos*) oznaczający śmierć, umieranie²;
- pedagogika παιδαγωγός (*paidagogika*) rozumiany jako to, co dotyczy wychowania³.

Wychodząc od tych kategorii, w prostej leksykalnej interpretacji tanatopedagogika znaczy tyle, co wychowanie do śmierci (umierania). W większości źródeł, w których używa się tego terminu, nie podaje się jednak definicji, lecz odwołuje się do potocznej semantyki wyprowadzonej z nazwy. Tanatopedagogikę można zatem interpretować jako subdyscyplinę pedagogiki zajmującą się szeroko rozumianym procesem umierania i śmierci w kontekście wychowania i opieki pedagogicznej⁴. Takie rozumienie tanatopedagogiki nie obejmuje jej złożonego, szerokiego kontekstu teoretycznego i praktycznego. Dlatego tanatopedagogika powinna być definiowana jako nauka o wychowaniu ze świadomością śmiertelności, wpisaną w naturę bytu ludzkiego, opartą na fundamentalnej zasadzie poszanowania godności i wolności każdej istoty ludzkiej oraz nienaruszalności i apriorycznej wartości życia ludzkiego⁵. Operacjonalizując tanatopedagogikę w kategorii celów wychowania, wskazać można, że u osób wychowywanych kreuje ona doświadczania **godności, wolności i podmiotowości** każdej istoty ludzkiej przez fakt przyrodzonego dobra i nienaruszalności życia ludzkiego⁶.

² Słownik grecko-polski, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1960, s.v. θάνατος.

³ Słownik grecko-polski, red. A. Abramowiczówna, Warszawa 1963, s.v. παιδαγωγός.

⁴ J. Binnebesel, *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, Toruń 2017, s. 12

⁵ J. Binnebesel, *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń 2013, s. 251

⁶ D. Baczała, *Komunikacja w logopedii: terapia, wspomaganie, wsparcie – trzy drogi jeden cel*, w: *Komunikacja w logopedii. Terapia, wspomaganie, wsparcie*, red. D. Baczała, J. Błęszyński, Toruń 2014, s. 25–37; J. Binnebesel, *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, dz. cyt., s. 27

Kategoria „**bliskość**” jest rzeczownikiem, czyli częścią mowy odpowiadającą na pytania kto? lub co? i nazywającą osoby, rzeczy, zjawiska, pojęcia itp. Jako część zdania może pełnić różne funkcje, w zależności od kontekstu, na przykład:

- podmiotu: *Bliskość jest ważna w relacjach*;
- dopełnienia: *Cenię bliskość w rodzinie*;
- okolicznika: *Czuję się dobrze w bliskości przyjaciół*.

„Bliskość”, w kontekście semantyki lingwistycznej, język polski definiuje jako: *znajdujący się w niewielkiej odległości, mający nastąpić w niedalekiej przyszłości, niedawno przeszły*. „Bliski”, jako wyraz pokrewny, jest definiowane jako: *dokładny, szczegółowy, sprecyzowany, spokrewniony z kimś bezpośrednio*; lub też: *wyrażający stosunek, mający pewne cechy zbieżne z czymś, ściśle złączony uczuciami, poglądami; też: będący wyrazem takiego złączenia*⁷. Słownik staropolski pojęciu „blisko, bliskość” nadaje jeszcze znaczenie prawne⁸. W języku łacińskim słowo *propinquitas*, znaczące tyle, co bliskość⁹, posiada, jako jeden z synonimów, słowo *clipeus*, tłumaczone jako element sądu bożego¹⁰. W języku greckim *εγγύτητα* jednym z synonimów jest słowo *γείτονέω*, które charakteryzuje między innymi relacje i bliskość duszy, a słowo *γείτνιασις* znaczy podobieństwo¹¹. W języku hebrajskim jednym z synonimów słowa „bliskość” (קרבה) jest słowo „równość” (שוויון)

Jak widać, już na poziomie lingwistycznym występuje złożoność omawianego pojęcia, które można rozumieć na różne sposoby, w zależności od kontekstu:

- **Bliskość przestrzenna:** oznacza niewielką odległość między obiektami lub miejscami. W fizyce pojęcie bliskości jest zazwyczaj utożsa-

⁷ Słownik języka polskiego PWN, s.v. *bliskość*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/blisko%C5%9B%C4%87.html> [dostęp: 08.02.2025].

⁸ Słownik Staropolski, Warszawa 1955, s.v. *bliskość*.

⁹ Słownik Łacińsko-Polski i Polsko-Łaciński Sumy Teologicznej Tomasza z Akwinu, red. A. Andrzejuk, tom 35, Warszawa-Londyn 1998, <https://www.katedra.uksw.edu.pl/suma/sloownik/title.htm> [dostęp: 19.05.2025].

¹⁰ Pracownia Łaciny Średniowiecznej IJP PAN, s.v. *propinquitas*, *eLexicon Mediae et Infime Latinitas*, 2024, <https://ellexicon.scripores.pl/pl/pl/disambHomonyms.html?what=propinquitas>

¹¹ Słownik grecko-polski, tom 1 (A-Δ), red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958, s. 456

miane z odległością między obiektami. Istnieje wiele wzorów, które opisują różne aspekty tej odległości. Na przykład:

- *Odległość w przestrzeni.* Najprostszym wzorem na odległość między dwoma punktami w przestrzeni jest wzór Pitagorasa w trójwymiarowej przestrzeni kartezjańskiej:

$$d = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2}$$

- *Odległość w kontekście fal.* W przypadku fal, odległość między grzbietami fali jest określana jako długość fali (λ). Prędkość fali (v) jest związana z długością fali i jej częstotliwością (f). Wyrażona jest wzorem: $v = \lambda f$
- *Odległość w teorii względności.* W ogólnej teorii względności Alberta Einsteina, odległość między punktami w zakrzywionej czasoprzestrzeni jest opisana przez metrykę, która uwzględnia zakrzywienie przestrzeni. Interwał czasoprzestrzenny – uogólnienie pojęcia odległości na czterowymiarową czasoprzestrzeń ma – w najprostszym przypadku czasoprzestrzeni Minkowskiego – wzór:

$$\Delta s_{12}^2 = c^2 (t_2 - t_1)^2 - [(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2]$$

- **Bliskość czasowa:** odnosi się do niewielkiego odstępu czasu między wydarzeniami. Na przykład, bliskość terminu oznacza, że dany termin jest niedalekiej w przyszłości.
- **Bliskość emocjonalna:** oznacza zażyłość i serdeczność w relacjach międzyludzkich. Jest to głęboka więź, która łączy ludzi na poziomie emocjonalnym, obejmująca wzajemne zrozumienie, wsparcie i zaufanie. W kontekście bliskości emocjonalnej możemy mówić o bliskości fizycznej jako kontakcie cielesnym, biologicznym, wpływającym na doświadczenie siebie, swojego „ja”. Bliskość tego typu w sposób jedy-ny w swoim rodzaju przejawia się w okresie prenatalnym, gdzie tworzy się unikatowa więź, bliskość pomiędzy matką a dzieckiem. Jak zauważa Dorota Kornas-Biela¹², więź ta potrzebuje bliskości fizycz-

¹² D. Kornas-Biela, *Kształtowanie więzi rodziców z dzieckiem w perinatalnym okresie życia*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio” 29, nr 1 (30 March 2017), s. 149.

nej i uczuciowej. Doświadczenie tej bliskości generuje zasoby i kształtuje „ja” zarówno dziecka, jak i matki¹³. Bliskość fizyczna jest to element rozwoju cielesnego, emocjonalnego, intelektualnego, społecznego i duchowego¹⁴. W analizach Ettingeriańskiej psychoanalizy bliskość wykracza poza samo bycie świadkiem cudzego bólu¹⁵.

Tanatopedagogika w swojej istocie, zarówno w teorii, jak i w praktyce (np. Tanatopedagogiczna Relacyjna Terapia Zastępcza), odnosi się do kwestii bólu, cierpienia i doświadczenia lęku tanatycznego. Istotą lęku tanatycznego jest całokształt doświadczeń i przeżyć emocjonalnych związanych z percepcją śmierci, takich jak strach oraz fobie tanatyczne¹⁶. U podstaw tak interpretowanego lęku stoją rozważania Tillicha, według którego lęki doświadczane w życiu są formą przeniesienia lęku globalnego – lęku przed śmiercią¹⁷. Lęk „przed śmiercią rzuca cień na wszystkie konkretne lęki i nadaje im ostateczną powa-

¹³ A. Bale, *Prenatal Personality Formation and Ego States*, „Transactional Analysis Journal” 29, no. 1 (1 January 1999), s. 59–63; S. Doxiadis, *Early Influences Shaping The Individual*, 2013; M. Laxton-Kane and P. Slade, *The Role of Maternal Prenatal Attachment in a Woman’s Experience of Pregnancy and Implications for the Process of Care*, „Journal of Reproductive and Infant Psychology” (1 November 2002).

¹⁴ P.L. Blackwell, *The Influence of Touch on Child Development: Implications for Intervention*, „Infants & Young Children” 13, no. 1 (July 2000), s. 25; F.J.J. Buytendijk, *Some Aspects of Touch* (1 January 1970); L. Duhn, *The Importance of Touch in the Development of Attachment*, „Advances in Neonatal Care” 10, no. 6 (December 2010), 294; D. Narvaez, *The Importance of Early Life Touch for Psychosocial and Moral Development*, „Psicologia: Reflexão e Crítica” 32 (5 September 2019), s. 16; A. Ojanlatva, *Touch as a Human Tool*, „Medical Teacher” 16, no. 4 (1 January 1994), s. 347–353; H.T. Reis, W.A. Collins, E. Berscheid, *The Relationship Context of Human Behavior and Development*, „Psychological Bulletin” 126, no. 6 (November 2000), s. 844–872. The Influence of Touch on Child Development: Implications for Intervention The Influence of Touch on Child Development, {i} Infants & Young Children} 13, no. 1 (July 2000

¹⁵ A. Kisiel, *Uraz – bliskość – nie-pamięć. Psychoanalityczny dyskurs traumy od Freuda do Ettinger*, „Narracje o Zagładzie” nr 2 (29 December 2016), s. 127.

¹⁶ J. Binnebesel, *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, dz. cyt.; J. Binnebesel, Z. Formella, *Lęk przed śmiercią*, w: *Medycyna paliatywna*, red. A. Ciałkowska-Rysz, T. Dzierżonowski, Warszawa 2019, s. 473–476.

¹⁷ P. Tillich, *Męstwo bycia*, tłum. H. Bednarek, Kolekcja Znaki Czasu 47, Paris 1983, s. 44, 61.

gę”¹⁸. „Lęk przed śmiercią przenika całą egzystencję człowieka, jest podstawowym doświadczeniem, które przybiera postać konkretnych lęków związanych z przeżywaniem codzienności”¹⁹. Lęk w tym kontekście jest przestrzenią doświadczenia samego siebie, swojej rzeczywistości i własnego otoczenia, zarówno przez pacjenta i jego rodzinę oraz personel medyczny, terapeutyczny i opiekuńczy. Sposób, w jaki ten lęk jest przeżywany oraz stopień radzenia sobie z nim mają zasadnicze znaczenie dla jakości relacji pacjent-lekarz (pielęgniarka, terapeuta, opiekun), a także rodzina pacjenta-lekarz (pielęgniarka, terapeuta, opiekun)²⁰.

Integracja rytuałów z terapią żałoby są podstawą „uzdrowienia” osób zagrożonych w żałobie. Rytuały mogą być wykorzystywane do tworzenia bezpiecznego i ustrukturyzowanego środowiska, w którym ludzie mogą wyrazić swój żal, zastanowić się nad swoimi wspomnieniami i znaleźć ukojenie²¹. Rytuały stanowią element integracyjny ze wspólnotą, generując uczucie bliskości i bezpieczeństwa, ograniczając lęk i budując zaufanie²².

W nauczaniu Kościoła rzymskokatolickiego wskazuje się jednoznacznie, iż liturgia, poza elementami sakramentalnymi, powinna stanowić ukojenie, pocieszenie i powinna wpisywać się w proces budowania nadziei i sensu²³. Po-

¹⁸ Tamże, s. 48.

¹⁹ B. Kolek, *Sens Życia i Umierania: Antropologiczno-Tanatologiczne Aspekty Myśli Antoniego Kępińskiego*, Kraków 2009, 32.

²⁰ J. Binnebesel, Z. Formella, H. Katolyk, *Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego*, „Medycyna Paliatywna” 10, nr 3 (2018), s. 145–149.

²¹ R.A. Neimeyer (red.), *Meaning reconstruction & the experience of loss*, Meaning reconstruction & the experience of loss, Washington, DC, US, 2001, s. 543–560.

²² L. Bregman, *Religion, Death, and Dying*, vol. 3, 2009; N. Carlin, *Religious Mourning: Reversals and Restorations in Psychological Portraits of Religious Leaders*, 2014; K. Garcés-Foley, *Death and Religion in a Changing World*, 2022; D.K. Myrvold, *The Death of Sacred Texts: Ritual Disposal and Renovation of Texts in World Religions*, 2013; M.I. Norton, F. Gino, *Rituals Alleviate Grieving for Loved Ones, Lovers, and Lotteries*, „Journal of Experimental Psychology. General” 143, no. 1 (February 2014), s. 266–272; G.S. Silverman, A. Baroiller, S.R. Hemer, *Culture and Grief: Ethnographic Perspectives on Ritual, Relationships and Remembering*, „Death Studies” 45, no. 1 (2 January 2021), s. 1–8; G.E. Smid, *Toward Cultural Assessment of Grief and Grief-Related Psychopathology*, „Psychiatric Services” 69, no. 10 (October 2018), s. 1050–1052.

²³ J. Nowak, *Inicjacja chrześcijańska w liturgii pogrzebu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26, no. 2 (2017), s. 189–199; F. Opoka, *Dekret o Pogrzebie Kościelnym*, Fundacja Opoka,

dobnie w kościołach protestanckich podkreśla się kwestie nadziei, wsparcia i wspólnoty²⁴. Luter uważał siebie za świadka Ewangelii. Krytykował Kościół zawsze z Biblią w ręku. Był przeciwnikiem filozoficznych spekulacji, w które wdawała się teologia późnego średniowiecza. Właściwym sposobem zgłębiania Pisma Świętego była dla niego modlitwa. Szukał odpowiedzi na pytanie: co tu i teraz mówi do mnie Bóg? Luter dał impuls do odkrycia rangi Słowa Bożego, do czego przyczyniło się przetłumaczenie przez niego Biblii na język niemiecki. W Kościele katolickim przez wieki znaczenie Biblii było przesłonięte. Sobór Watykański II przywrócił Słowu Bożemu należne mu miejsce w liturgii, w teologii, w życiu chrześcijańskim²⁵. Sam Luter wielokrotnie wskazywał na nadzieję płynącą ze Słowa Bożego i na bliskość płynącą ze wspólnoty²⁶. Również tego typu wątki są obecne w kościołach prawosławnych²⁷.

16 May 2001, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kdwiary/zbior/t_1_18; F. Opoka, *Instrukcja Liturgiczno-Duszpasterska Episkopatu o Pogrzebie i...*, Fundacja Opoka, 11 April 2018, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/pogrzeb1_05051978

²⁴ *Pogrzeb w Kościele protestanckim*, *ekumenizm.pl*, 24 May 2005, <https://www.ekumenizm.pl/ekumenizm/pogrzeb-w-kosciele-protestanckim/>

²⁵ T. Jaklewicz, *Czego uczy katolików Marcin Luter?*, „Gość Niedzielny” nr 3 (2005), <https://www.gosc.pl/doc/793222.Czego-uczy-katolikow-Marcin-Luter>.

²⁶ M. Luter, *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. III, 3 vols, Królewiec 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493334/edition/416159/content>; M. Luter, *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. I, 3 vols, Królewiec 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493332/edition/416156/content>; M. Luter, *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. II, 3 vols Królewie 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493333/edition/416158/content>; M. Luter, *Duży Katechizm*, Bielsko-Biała 2011; M. Luther, *Wyznanie augsburskie (Konfesja Augsburska) z 1530 roku*, tłum. A. Wantuła and J.W. Jackowski, Biblioteka Klasyki Ewangelickiej 1, Bielsko-Biała 1999.

²⁷ A. Schmemmann, *Liturgia Śmierci i Kultura Współczesna*, Warszawa 2015; ‘Православное учение о церковных Таинствах (Томы 1–3) – читать, скачать’ [‘Православное учение о церковных Таинствах’], 2009, <https://azbyka.ru/otechnik/bogoslovie/pravoslavnoe-uchenie-o-tserkovnyh-tainstvah-tom-1/>; X. Яннарас, *Вера Церкви*, 1992.

Kościół rzymskokatolicki

Śmierć pojmowana w Kościele rzymskokatolickim

Według nauczania Kościoła katolickiego, śmierć jest konsekwencją grzechu (Rdz 2,17; 3,3.19; Mdr 1,13; Rz 5,12; 6,23). Stworzony przez Boga człowiek „nie miał ani umrzeć, ani cierpieć”²⁸(KKK 376; 1521), ale po grzechu Adama „śmierć weszła w historię ludzkości”²⁹.

Urząd Nauczycielski Kościoła, który autentycznie interpretuje wypowiedzi Pisma Świętego (por. Rdz 2,17; 3, 3. 19; Mdr 1,13; Rz 5,12; 6,23) i Tradycji, naucza, że śmierć weszła na świat z powodu grzechu człowieka (por. Sobór Trydencki: DS 1511). Chociaż człowiek posiadał śmiertelną naturę, z woli Bożej miał nie umierać. Śmierć była więc przeciwna zamysłom Boga Stwórcy, a weszła na świat jako konsekwencja grzechu (por. Mdr 2,23–24). „Śmierć cielesna, od której człowiek byłby wolny, gdyby nie był zgrzeszył” (Sobór Watykański II, *Gaudium et spes*, nr 18), jest „ostatnim wrogiem” człowieka, który musi zostać zwyciężony (por. 1 Kor 15, 26)³⁰.

Śmierć kończy ziemskie życie. Jest czymś naturalnym, ale dzięki wierze wiemy, że jest „zapłatą za grzech”. Ci, którzy umierają w łasce Chrystusa, uczestniczą w Jego Śmierci, by móc uczestniczyć w Jego Zmartwychwstaniu³¹. Dzień śmierci jest dla chrześcijanina, po zakończeniu jego życia sakramentalnego, dopełnieniem nowych narodzin rozpoczętych na chrzcie. Jest ostatecznym „upodobnieniem” człowieka do „obrazu Syna”, które udzielane jest przez namaszczenie Duchem Świętym. Jest uczestnictwem w Uczcie Królestwa, zapoczątkowanej w Eucharystii, nawet jeśli zachodziłaby jeszcze potrzeba ostatecznego oczyszczenia, by móc przywdziać szatę godową³². Jezus przeszedł przez cierpienie i śmierć, Jego posłuszeństwo przemieniło przekleństwo śmier-

²⁸ *Katechizm Kościoła Katolickiego* [KKK], II., Poznań 2020, paragrafy 376, 1521, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/rkkkI-2-3.htm>

²⁹ KKK, 400.

³⁰ KKK, 1008.

³¹ Por. KKK, 1006.

³² KKK, 1682.

ci w błogosławieństwo³³. Nowość śmierci chrześcijańskiej polega na tym, że przez chrzest człowiek już w sposób sakramentalny „umarł z Chrystusem”, by żyć nowym życiem. W śmierci Bóg powołuje człowieka do siebie³⁴. Liturgia Kościoła w Mszałe rzymskim³⁵ w pierwszej prefacji za zmarłych ujmuje to tak: „Albowiem życie Twoich wiernych, o Panie, zmienia się, ale się nie kończy i gdy rozpadnie się dom doczesnej pielgrzymki, znajdą przygotowane w niebie wieczne mieszkanie. W liturgii pogrzebowej kwestia ta ma swój wyraz w modlitwie kapłana: Wierzimy, że śmierć jest początkiem lepszego życia, a nasza rozłąka ze zmarłymi jest przejściowa. Ufamy, że spotkamy się znowu... w Domu naszego Ojca”.

Egzystencjalnie najważniejszymi artykułami wyznania wiary są „wierzę w żywot wieczny”, „świętych obcowanie” „ciała [mojego!] zmartwychwstanie”. I oczywiście artykuł, na którym tamte się opierają: wierzę, że „umarł i trzeciego dnia zmartwychwstał”³⁶.

Katolickie tradycje, zwyczaje i wierzenia pogrzebowe

Konstytucja o liturgii świętej Soboru Watykańskiego II zaleca modyfikację obrzędów pogrzebu tak, by uwidocznic „paschalny charakter śmierci chrześcijanina” oraz dostosować liturgię pogrzebową do tradycji poszczególnych regionów³⁷. Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 roku (dalej KPK/83) w kan. 1176 §1 stanowi, że wierny zmarły, należący przez chrzest do ludu Bożego, powinien mieć, zgodnie z przepisami prawa, pogrzeb kościelny. W tym sensie można mówić, chociaż prawodawca wyraźnie tego słowa nie używa, o prawie zmarłego katolika do tej ostatniej ziemskiej posługi Kościoła. Pogrzeb, sprawowany według zatwierdzonych norm liturgicznych, przysługuje wszystkim wiernym zmarłym ochrzczonym w Kościele katolickim bądź waż-

³³ KKK, 1009.

³⁴ KKK, 1010–1011.

³⁵ *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*, 1 wydanie, Poznań 1986, s. 103.

³⁶ A. Boniecki, *Zmienia się, ale się nie kończy*, „Tygodnik Powszechny” nr 45 (29 2018), <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zmienia-sie-ale-sie-nie-konczy-156017>

³⁷ W. Malesa, *Zarys pedagogii nadziei w obrzędach pogrzebu dorosłych*, *Vademecum Liturgiczne*, 20 May 2017, <https://vademecumliturgiczne.pl/2017/05/20/zarys-pedagogii-nadziei-w-obrzedach-pogrzebu-doroslych/>

nie ochrzczonym w kościele niekatolickim, ale później do Kościoła katolickiego przyjętym. Przysługuje także katechumenom, którzy w prawie, co do pogrzebu, są zrównani z wiernymi (kan. 1183 §1 KPK/83). Ponadto, ordynariusz miejsca może zezwolić na pogrzeb kościelny dzieci, które zmarły przed chrztem, pod warunkiem, że rodzice zamierzali je ochrzcić (kan. 1183 §2 KPK/83)³⁸. Na życzenie rodziców zmarłe płody oraz noworodki, niezależnie od wieku i wagi, mają prawo być grzebane według kościelnych rytów na katolickich cmentarzach za uprzednią zgodą ordynariusza miejsca. Samo pragnienie ochrzczenia dziecka martwo urodzonego lub poronionego czy też noworodka bierze pod uwagę kan. 1183 § 2 KPK 1983. Wynika to z tego, że prawo do pogrzebu ma każdy człowiek, co zobowiązuje nie tylko do godnego obchodzenia się z dorosłym człowiekiem czy dzieckiem, ale również z martwym ciałem nasciturusa i martwego niemowlęcia. W związku z tym, że Konferencja Episkopatu Polski wyraziła pozwolenie na katolicki pogrzeb dzieci, które zmarły przed chrztem, jeżeli rodzice pragnęli je ochrzcić, w Polsce nie ma konieczności udawania się z prośbą do ordynariusza miejsca o pozwolenie na taki pogrzeb. Pogrzeb płodu i noworodka powinien być odprawiany przez kapłana w szatach koloru białego, a nie czarnego czy też fioletowego, ponieważ jest to pogrzeb dziecka. Fiolet jest kolorem, który oznacza przebłaganie za grzechy, pokutę, natomiast kolor biały jest oznaką świętości, czystości oraz zwycięstwa. Kolor biały jest również symbolem aniołów³⁹.

Poza wyżej wymienionymi przykładami do pogrzebu katolickiego mają jeszcze prawo osoby ochrzczone przynależące do innego kościoła lub wspólnoty kościelnej niekatolickiej w razie nieobecności ich własnego szafarza, jeśli za życia nie wyrażali sprzeciwu wobec tej ewentualnej formy ich pogrzebu (kan. 1183 §3 KPK/83). Kościół nie ma jednak obowiązku odprawiania pogrzebu wszystkim zmarłym wiernym. Prawodawca w kan. 1184 §1 KPK/83 określa trzy przypadki, które są podstawą pozbawienia zmarłego wiernego prawa do pogrzebu kościelnego. Odmawia się więc tej ostatniej ziemskiej usługi notorycznym apostatom, heretykom i schizmatykom, jeśli przed śmiercią nie wyrazili żadnych oznak

³⁸ M. Stokłosa, *Prawo do katolickiego pogrzebu w niektórych wyjątkowych okolicznościach*, „Prawo Kanoniczne” 53, nr 3–4 (2010), s. 83.

³⁹ A. Chciałowska, *Pogrzeb płodu, noworodka, dziecka i osoby dorosłej w prawie kanonicznym*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 1, no. 34 (2017), s. 44–45.

pokuty. Również wierni, którzy świadomie wybrali spalenie ciała z motywów przeciwnych wierze chrześcijańskiej, a przed śmiercią nie zmienili swej decyzji, są pozbawieni prawa do pogrzebu kościelnego. Trzecią kategorię wiernych, którym powinno się odmówić tego prawa, stanowią jawnogrzesznicy, którzy przed śmiercią nie okazywali oznak żalu. Pozbawia się ich tego prawa tylko wtedy, gdy domniemywa się, że już samo przyzwoleń na odprawienie pogrzebu katolickiego wywołałoby publiczne zgorszenie wśród wiernych⁴⁰.

Pogrzeb jest wyrażeniem wiary w paschalne misterium Chrystusa. Dlatego Kościół rzymskokatolicki modli się i składa ofiarę eucharystyczną, aby ci, którzy przez chrzest zostali wszczępieni w śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, z Nim przeszli przez śmierć do życia. Zmarłym przynosi to duchową pomoc, a pozostałym wiernym daje pociechę płynącą z wiary⁴¹. Sobór Watykański II w Konstytucji o Liturgii świętej nakazał na nowo opracować obrzędy pogrzebu, aby jaśniej wyrażały paschalny charakter śmierci chrześcijanina. Obrzędy pogrzebu w pierwszej kolejności mają wyrażać paschalny charakter śmierci chrześcijańskiej (KKK 1685), w drugiej kolejności mogą uwzględniać sytuację i tradycję regionu, w którym zmarły jest grzebany. Pogrzeb nie udziela zmarłemu ani sakramentu, ani sakramentaliów; zmarły znajduje się już poza porządkiem ekonomii sakramentalnej. Pogrzeb jest jednak obrzędem liturgicznym Kościoła rzymskokatolickiego (KKK 1684).

W chrześcijaństwie zmarłego chowa się zwyczajowo złożonego do trumny w ubraniu, w pozycji leżącej, z rękami splecionymi na klatce piersiowej lub brzuchu. Często zmarły w rękach trzyma różaniec, obrazek Matki Bożej lub inne przedmioty wskazujące na jego wiarę. Trumna ze zmarłym umieszczana jest w grobie ziemnym, wykopanym na głębokość około dwóch metrów. Następnie jest zasypywana i przykrywana nagrobkiem kamiennym lub ziemnym⁴². Kongregacja Kultu Bożego ogłosiła obrzędy pogrzebu, które obowiąz-

⁴⁰ M. Stokłosa, *Prawo do katolickiego pogrzebu w niektórych wyjątkowych okolicznościach*, dz. cyt., s. 84

⁴¹ Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. Obrzędy pogrzebu (wyd. 2). *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, Liturgia.pl, Nowa Liturgia, 1990, https://liturgia.pl/?page=liturgy_norms&content=document&label=1990-03-16-C-KKB-WOP

⁴² T. Wytrwał, *Pogrzeb katolicki*, Wydawnictwo W drodze, 7 July 2020, <https://wdrodze.pl/article/pogrzeb-katolicki/>

zują od 1 czerwca 1970 roku i zawierają też obrzędy pogrzebu dziecka ochrzczonego i nieochrzczonego. Modlitwy za zmarłych obejmują tylko duszę zmarłego i są odbiciem poglądu filozoficzno-teologicznego, według którego śmierć dzieli człowieka na duszę i ciało. Ciało należy się pogrzeb, a duszy – modlitwa i ofiara⁴³. Mamy trzy formy pogrzebu: I – zawiera stacje w domu (kaplicy pogrzebowej), w kościele (Eucharystia) i przy grobie; II – zawiera stacje w kaplicy cmentarnej i przy grobie; III – zawiera stację przy grobie. Te same formy pogrzebu dotyczą dzieci. Zgodnie z biblijną tradycją, Kościół rzymskokatolicki, który z szacunkiem i miłością traktuje ciała zmarłych, zaleca zachowanie zwyczaju grzebania ciał zmarłych, dopuszczając kremację, jeżeli nie jest ona podważeniem wiary w zmartwychwstanie ciała (por KPK, kan 1176; KKK 2301).

Katolicka żałoba

Katechizm i Kodeks Prawa Kanonicznego nie wspominają o żałobie. Pewne odniesienia do żałoby znaleźć można jedynie w Biblii. Dotyczą one żałoby celebrowanej w judaizmie, nie w chrześcijaństwie. Żałoba nie jest kwestią moralną ani prawną Kościoła. Jest to raczej kwestia wrażliwości tradycji oraz zwyczajów. Oprócz modłów za zmarłych w Dniu Zadusznym i poza nabożeństwami żałobnymi w rocznicę śmierci, istnieje także zwyczaj od wieków, odprawiania Mszy Świętej żałobnej w inne określone dni po śmierci zmarłego. I tak już za czasów świętego Ambrożego, dzień 3 i 30 po śmierci, względnie 7 i 40, były połączone ze specjalnymi modlitwami za zmarłych. Święty Augustyn mówi o trzech dniach modłów i żalów po śmierci matki swojej. Odnosnie do tych różnic należy zauważyć, że na Wschodzie obchodzono jako uprzywilejowane dni za zmarłych, najczęściej dzień: 3, 9, 40, a na Zachodzie dzień: 3, 7 i 30. Wybór tych właśnie dni znajduje, przynajmniej częściowe, uzasadnienie w niektórych przepisach czy też zdarzeniach wspomnianych w Piśmie Świętym⁴⁴. Swoistym elementem doświadczania żałoby i pamięci są Msze

⁴³ M. Pisarzak, *Teologia modlitwy za zmarłych według rytuału „Obrzędy pogrzebu”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 33, nr 3 (30 June 1980), s. 135.

⁴⁴ T. Szwagrzyk, *Msze św. żałobne*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 12, nr 6 (31 December 1959), s. 577.

Święte gregoriańskie odprawiane codziennie przez kolejne trzydzieści dni w intencji jednej osoby zmarłej o darowanie jej kar w czyśćcu⁴⁵.

Luteranie

Śmierć w luteranizmie

Pogodzenie się z własną śmiertelnością jest szkołą wiary, uważał niemiecki ksiądz i uczony Marcin Luter. Jako ludzie wierzący i ufający Bogu, wierzymy w to, co napisane jest w Liście apostoła Pawła do Rzymian⁴⁶: „Jestem bowiem przekonany, że ani śmierć, ani życie, ani aniołowie, ani zwierzchności, ani rzeczy teraźniejsze, ani przyszłe, ani moce, ani to, co wysoko, ani to, co głęboko, ani żadne inne stworzenie nie zdoła nas odłączyć od miłości Boga, która jest w Chrystusie Jezusie, naszym Panu”⁴⁷.

Śmierć zatem jest przejściem do bycia w wieczności w obecności Boga. Jest smutnym etapem, jest drzwiami, jest momentem przejścia na drugą stronę. Każdy świadomie wierzący chrześcijanin, który uchwycił się poselstwa Jezusa – przyjął zbawienie, przyjął Boże przebaczenie płynące ze złożonej ofiary życia Jezusa na krzyżu Golgoty, może odczuwać w swoim sercu Boży pokój. Oczywiście, każdy moment przejścia, także ten – z życia doczesnego do życia wiecznego – może wiązać się z lękiem, obawami. Jest to normalne, że często boimy się śmierci i naszego umierania. Wiemy, że taka obawa towarzyszyła też naszemu Zbawicielowi przed śmiercią krzyżową. On – Jezus w Ogrodzie Getsemane rozmawiał z Bogiem Ojcem o swoich obawach. Jednak ostatecznie zaufał i poddał się woli Ojca. Takiego zaufania chrześcijanin uczy się przez całe życie, szczególnie, kiedy doświadcza trudnych momentów, do których należy myślenie o końcu życia i o śmierci. Pomimo smutku wynikającego z że-

⁴⁵ C. Polacchi, *La teologia del suffragio dei defunti e le 30 messe gregoriane, La teologia dal V all'VIII secolo fra sviluppo e crisi. 4 L'Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma 2014, s. 430–431, https://www.academia.edu/10002431/La_teologia_del_suffragio_dei_defunti_e_le_30_messe_gregoriane

⁴⁶ J. Below, M. Legendź, J. Śliwka (red.), *Śpiewnik Ewangelicki*, Bielsko-Biała 2019, s. 1615.

⁴⁷ *Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu bez Ksiąg Deutero-kanonicznych [Biblia Ekumeniczna]*, Wydanie I, Warszawa 2018, Rz 8,38–39.

gnania się ze światem doczesnym, swoimi bliskimi, życiem, ufający Bogu chrześcijanin może odczuwać, prócz naturalnego lęku, także pokój i radość, wynikające z oczekiwania na spotkanie z Bogiem, ze Zbawicielem. On, doświadczając śmierci, pokonał ją i zmartwychwstał, by dać każdemu wierzącemu nadzieję na życie wieczne. Idąc za Nim, za Jego miłością i pokojem, przyjmując zbawienie, chrześcijanin może być pewny usprawiedliwienia na sądzie wiecznym. Świadomość tego, że tam w wieczności czeka na niego Bóg – Przyjaciół, sprawia, że strach odchodzi.

Przekornie można stwierdzić, że chrześcijanin mający po swojej stronie Jezusa, może duchowo ośwoić śmierć, sprowadzić do koniecznego momentu przejścia, którego nikt z żyjących nie może pominąć w drodze do wieczności. Śmierć jest wpisana w życie. Człowiek rodzi się, by umrzeć. Umieranie to proces, którego nie da się zaplanować. Jednak, kiedy już chrześcijanin doświadcza umierania, ważne, by był przygotowany. Konanie będzie dla niego spokojniejsze, kiedy będzie odchodzić w przekonaniu, że pozalaćwał wszystkie swoje sprawy. Od tych prozaicznych, związanych z codziennością (opłacone zobowiązania, podzielony majątek etc.), po domknięcie spraw związanych z relacjami z ludźmi, szczególnie z bliskimi. Ogromnym wsparciem i pociechą w umieraniu jest duchowa świadomość tego, że nie odpływa w nicość, ale że idzie na spotkanie ze Zbawicielem. Dbając wcześniej o relacje, ogromną wartością jest wsparcie życzliwych osób. Często towarzyszenie duszpasterskie, ale i najzwyczajniejsze bycie z umierającym, trzymanie go za rękę, zdecydowanie podnosi komfort umierania. Dlatego też, jako bliscy, powinniśmy o ten „komfort odchodzenia” zadbać. To jest właśnie jeden z aspektów „czynnej miłości”, o której mówił Jezus. Jest też ludzkim obowiązkiem wobec innych.

Często najzwyczajniejsze bycie przy łóżku umierającego, wsparcie duchowe, jest w zasadzie wszystkim i najlepszym, co możemy podarować u kresu życia bliskiej nam osobie. Jeśli jest zgoda umierającego, zapewnimy mu opiekę duszpasterza, który poprowadzi go w modlitwie. Błogosławmy, módlmy się, czytamy pokrzepiające Psalmy, zmagajmy modlitwy, a przede wszystkim bądźmy wrażliwi – wsłuchajmy się, wpatrzmy się, wczujmy się w potrzeby osoby, która odchodzi. Nie bójmy się po prostu, zwyczajnie być obok, nie bójmy się pytać, ale też nie bójmy się ciszy. Towarzyszenie bliskiej osobie w odchodzeniu jest łatwiejsze, gdy są między nami sprawy załatwione, gdy nie ma –

zapożyczając z fizyki – stanów splątanych. Jeśli decydujemy się mówić przy osobie, która odchodzi, to mówmy o nadziei w Tym, który powiedział o sobie: „Jam jest zmartwychwstanie i żywot, kto we mnie wierzy, choćby i umarł żyć będzie”⁴⁸.

Luterańskie tradycje, zwyczaje i wierzenia pogrzebowe

Luteranie (podobnie jak wszyscy inni protestanci) nie modlą się za dusze zmarłych. Ludzka modlitwa nie jest w stanie zmienić sytuacji zmarłego. Nie obchodzą też Dnia Zadusznego. Luteranie nie uznają istnienia czyśćca. Nie ludzkie wysiłki, lecz Bóg w Jezusie Chrystusie dokonuje zbawienia i z łaski ocala człowieka. Luteranie odrzucają instytucję tzw. mszy za zmarłych. Msza może być sprawowana tylko dla żyjących, bo komunია święta służy pokrzepieniu tylko żyjących – tych, którzy jedzą i piją ciało i krew Pańską. W tradycji luterańskiej nie ma zwyczaju zapalania świecy czy znicza „za duszę zmarłego”. Jeśli luteranie zapalają znicze na grobach (nie we wszystkich regionach Polski jest to praktykowane), to tylko dla uczczenia pamięci, ale bez intencji modlitewnej. Odwiedzając groby najbliższych, przynoszą ze sobą kwiaty i wieńce. Podkreśla się równocześnie, by pamiętając o ochronie klimatu, nie kupować plastikowych zniczy i sztucznych kwiatów⁴⁹.

Pogrzeb jest to ostatnia droga, pożegnanie, ostateczne zamknięcie historii życia, która łączyła nas ze zmarłym. Moment pogrzebu jest trudny, ale uświadamia nam faktyczny koniec życia bliskiej osoby. Najtrudniejszy moment pogrzebu jest wtedy, kiedy trumna lub urna jest opuszczana do grobu. Do bliskich dociera jeszcze mocniej prawda o śmierci. Dlatego tak ważne jest głoszenie podczas pogrzebu o nadziei, o zmartwychwstaniu, o zbawieniu. Wtedy też

⁴⁸ J. Motyka, *Bóg i my: wprowadzenie do dogmatyki*, tom 1, Warszawa 1971; J. Motyka, *Bóg i my: wprowadzenie do dogmatyki*, vol. 2, Warszawa 1972.

⁴⁹ B. Imiolczyk, J. Troszczyńska-Reyman, T.J. Zieliński (red.), *Uszanujmy zmarłych: problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektyw prawa pogrzebowego*, Warszawa 2022, s. 176–177, <https://integro.bs.katowice.pl/33306514748/ksiazka/uszanujmy-zmarlych?bibFilter=3>

często uczestnicy pogrzebu przeżywają refleksję na temat odchodzenia⁵⁰. „Albowiem nie mamy tu miasta trwałego, ale tego przyszłego szukamy”⁵¹.

Luterańska żałoba

Oprócz obrzędów (opisanych na s. 1618 ŚK), nie da się przejść obok śmierci bliskiej osoby, nie przeżywając osobistej żałoby. Każdy przeżywa ją inaczej i każdy ma do niej prawo. Pomocna w żałobie jest modlitwa dziękczynna za życie zmarłej osoby, myśl o tym, że spotkała Jezusa, że jest już w miejscu, które opisywał Jan w Księdze Apokalipsy:

I zobaczyłem nowe niebo i nową ziemię. Pierwsze niebo bowiem i pierwsza ziemia przeminęły, i nie ma już morza. I zobaczyłem miasto święte, Nowe Jeruzalem, które zstępuje z nieba od Boga, przygotowane jak panna młoda, przystrojona dla swojego męża. (...) I usłyszałem donośny głos od tronu, jak mówił: Oto miejsce przebywania Boga z ludźmi, i będzie mieszkał z nimi. Oni będą Jego ludem, a On, ich Bóg, będzie Bogiem z nimi. (...) I otrze wszelką łzę z ich oczu, i śmierci już nie będzie ani żałoby, ani krzyku, ani bólu już nie będzie, bo pierwsze rzeczy przeminęły. (...) A Ten, który siedzi na tronie, powiedział: Oto wszystko czynię nowe⁵².

Dużą rolę w przeżywaniu żałoby odgrywa więc ze wspólnotą Kościoła, z osobami z podobnym doświadczeniem, które zrozumieją nasz stan i będą nam towarzyszyć w żałobie, na przykład wspierając w modlitwie lub modląc się wspólnie. W ten sposób doświadczamy wsparcia w najtrudniejszych momentach, chwilach krytycznych. Żałoba jest to stan po rozstaniu się z bliską osobą, charakteryzujący się poczuciem pustki i osamotnienia. Trzem przyjaciołom Hioba można zarzucać brak profesjonalizmu w wielu momentach towarzyszenia. Jednak jednego nie można im odmówić. Gdy usłyszeli, co się stało, po prostu przyszli do Hioba. Chrześcijańskim zadaniem jest wzajemnie się wspierać, także (a może przede wszystkim) w trudnych momentach życia.

⁵⁰ A. Malina (red.), *Ewangelicki śpiewnik pogrzebowy* Bielsko-Biała 2015.

⁵¹ *Biblia Ekumeniczna*, Hbr 13, 14.

⁵² *Biblia Ekumeniczna*, Obj 21, 1–5.

Z wszelką delikatnością słuchajmy, mówmy, ale też wyczuwajmy moment, kiedy osoba przeżywająca żałobę potrzebuje samotności⁵³.

Kościół prawosławny

Śmierć w kościele prawosławnym

Temat śmierci w Kościele prawosławnym jest mocno obecny w jego życiu liturgicznym, w duchowości, teologii i duszpasterstwie⁵⁴. Dzieje się tak, ponieważ rozważania o śmierci i pamięć o niej zawsze jest stawiana w świetle zwycięstwa nad śmiercią dzięki zmartwychwstaniu Jezusa Chrystusa. Teologicznie, śmierć wiąże się z grzechem pierworodnym, uznawana za bezpośrednie i podstawowe następstwo winy prarodzców. Odnosi się to głównie do rzeczywistości duchowej, ponieważ rzeczywistość fizyczna ma w Biblii znaczenie drugorzędne. Podkreślany jest element życia z Bogiem i w Bogu. Śmierć jest faktem i to faktem tragicznym. Według prawosławia, śmierć jest granicą, ustaniem możliwości grzechu i spotkania Boga⁵⁵. Według prawosławia, śmierć nie jest największą tragedią. Śmierć jest porażką pozorną, gdyż jest przemienieniem bytu, przywracaniem do życia, do pełnej jedności odnalezionej w Bogu⁵⁶. Cerkiew prawosławna naucza, że śmierć jest najpiękniejszym elementem Bożego planu wobec grzesznego człowieka, gdyż najważniejsze jest odnowienie ludzkiego ducha. Wszystko to nie oznacza jednak, że prawosławie odmawia człowiekowi cieszenia się z życia na ziemi. Byłoby to naruszeniem

⁵³ J. Curran Jr, *Hamlet, Protestantism, and the Mourning of Contingency: Not to Be*, (London, 2016); G. Lucke, R. Gilbert, and R.K. Barret, *Protestant Approaches to Death: Overcoming Death's Sting, Death and Religion in a Changing World*, 2014, s. 122–144; W. Szturc, *Dotkliwe przestrzenie: Studia o rytmach śmierci*, Kraków 2024{\i}Death and Religion in a Changing World}, 2014, 122\\uc0\\u8211}144, doi: 10.4324/9781315705262-7; W. Szturc, {\i}Dotkliwe przestrzenie: Studia o rytmach \\uc0\\u347}mierci} [{\i}Dotkliwe przestrzenie}] (Kra\\uc0\\u243}w, 2024.

⁵⁴ J. Froniewski, *Sakrament namaszczenia chorych w praktyce liturgicznej i teologii Kościołów prawosławnych tradycji bizantyjskiej*, „Teologia w Polsce” 7, nr 1 (2013), s. 25–41.

⁵⁵ J. Pańkowski, *Śmierć, pogrzeb i modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*, Warszawa 2018, s. 19.

⁵⁶ Tamże, s. 12.

Bożego zamysłu. Życie na ziemi stanowi wielką tajemnicę, tak jak tajemnicą pozostaje śmierć. Obrzędy związane ze śmiercią rozpoczynają się w momencie agonii człowieka. W księdze obrzędów, sakramentów i sakramentalii (*Euchologion*) znajdziemy osobliwe rytmy modlitwy w sytuacji, gdy człowiek długo cierpi i znajduje się w agonii⁵⁷. Modlitwy te „oferują” cierpiącemu niezwykle pożyteczne myśli i refleksje nad przemijającym życiem i tajemnicą śmierci, jednocześnie upraszają Boga o zabranie duszy z cierpiącego ciała i ulżenie człowiekowi⁵⁸.

Modlitwy mają nieść ulgę w odchodzeniu, mają niwelować cierpienie, to fizyczne i psychiczne. W momencie, w którym następuje śmierć, w czasie tzw. odejścia z tego świata, powinien być nad nim czytany specjalny kanon modlitewny do Pana naszego Jezusa Chrystusa i Najświętszej Bogurodzicy Matki Pana, odmawiany przy rozłączeniu duszy i ciała każdego prawosławnego. Natomiast gdy nadchodząca śmierć jest efektem choroby, korzysta się z obrzędu na rozłączenie duszy i ciała, kiedy człowiek długo cierpi⁵⁹. W przypadku śmierci duchownego (wszelkiej rangi) kapłani i tylko oni, dokonują obmycia ciała wonnościami i ubrania w kapłańskie szaty. Z reguły odbywa się to w domu zmarłego lub miejscu, gdzie nastąpił zgon.

Prawosławne tradycje, zwyczaje i wierzenia pogrzebowe

Obrzęd pogrzebu ma miejsce na trzeci dzień od momentu śmierci. Dotyczy to tak duchownych, jak i świeckich. Egzekwie połączone są ze Świętą Liturgią Eucharystyczną. Podczas całej ceremonii trumna jest otwarta. Nabożeństwo pogrzebu powstało w VII wieku i ma formę oficjum jutrzni. Nabożeństwo pogrzebu ma podwójną rolę. Stanowi modlitewne pożegnanie zmarłego i jest liturgicznym świadectwem, że Bóg był i jest obecny w jego życiu aż do śmierci. A najbardziej właśnie po śmierci, kiedy wiara staje się wiedzą. Drugim aspektem jest to, że obrzęd ten ma decydujący wpływ na percepcję śmier-

⁵⁷ J. Charkiewicz (red.), *Euchologion*, tom 1, Warszawa 2016.

⁵⁸ J. Pańkowski, *Śmierć, pogrzeb i modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*, dz. cyt. s. 63.

⁵⁹ M. Ławreszczuk, *Obrzędy pogrzebowe w Kościele prawosławnym, Sakramenty Święte w Cerkwi Prawosławnej*, 2024, <http://sakramenty.cerkiew.pl/pogrzeb-czytelnia>

ci przez pozostających przy życiu uczestników ceremonii pogrzebowej⁶⁰. Pogrzeb jest celebrowany w paschalnych białych szatach. Po złożeniu ciała do grobu – twarzą zmarłego zwróconą do nadgrobnego krzyża – żałobnicy wraz z duchownym uczestniczą w stypie. Na 9 i 40 dzień od dnia śmierci, odprawiana jest liturgia święta i wspomniane wcześniej krótkie nabożeństwo żałobne – Panichida (jeśli to możliwe, na grobie zmarłego lub w świątyni).

Przez pierwsze dwa dni dusza korzysta ze względnej wolności i może odwiedzać miejsca, które są jej drogą, a trzeciego dnia przemieszcza się do innych sfer. W tym czasie dusza w otoczeniu aniołów przechodzi przez legiony duchów złych, które zatrzymują ją i ujawniają przeróżne grzechy, do których same ją nakłoniły. Stosownie do różnych doświadczeń, istnieje dwadzieścia takich zatrzymań, zwanych „mytarstwami”. Na każdym z nich rozliczany jest ten czy inny grzech; po pokonaniu jednej zapory dusza przechodzi do następnej. I wyłącznie po przejściu wszystkich, może kontynuować swoją drogę. Po pokonaniu „mytarstw – komór celnych” i oddaniu pokłonu samemu Bogu, dusza jeszcze w przeciągu 37 dni odwiedza niebiańskie krainy i piekielne czeluści, jeszcze nie wiedząc, gdzie pozostanie. Dopiero 40 dnia wyznacza się jej miejsce przebywania aż do zmartwychwstania umarłych. Po upływie 40 dni niektóre dusze już doznają przedsmaku wiecznej radości i szczęśliwości, inne zaś w strachu oczekują na męki, które trwać będą wiecznie po Sądzie Ostatecznym. Do tego czasu los tych dusz może jednak ulec poprawie, szczególnie na skutek złożenia w ich intencji bezkrwawej ofiary na liturgii, a także innych modłów⁶¹.

Prawosławna żałoba

Prawosławna liturgia pogrzebowa koncentruje się wokół *zasnięcia*, a nie śmierci człowieka, tym samym definiując przebieg żałoby. Niemniej doświadczenie smutku i żałoba po śmierci najbliższych jest przeżyciem indywidualnym i wyjątkowym. Święty Jan Chryzostom określa czas jej trwania na jeden

⁶⁰ J. Pańkowski, *Śmierć, pogrzeb i modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*, dz. cyt., s. 20.

⁶¹ *Prawosławne zaswiaty*, Instytut Gość Media, 1 November 2012, <https://swidnica.gosc.pl/doc/1347064.Prawoslawne-zaswiaty>

rok. Duchowni mają świadomość w rozmowie z wiernymi, iż czas sam w sobie nie ma właściwości terapeutycznych. Bliskim zmarłego proponuje się przebywanie w doświadczeniu, co oznacza upływ czasu⁶².

Istota przeżywania żałoby ma potrójne źródło: źródło wywodzące się bezpośrednio z Biblii, źródło interpretacji Biblii oraz źródło wynikające z tradycji związanej z kulturą i miejscem zamieszkania⁶³. Smutek w doświadczeniu jest to dar i tajemnica łez pochodzących z natury Boga⁶⁴.

Kościół prawosławny zna różne formy obrzędu pogrzebu: świeckich, kapłanów oraz dzieci, w ciągu roku i w liturgicznym okresie paschalnym. Dodatkowo kościół wprowadził obrzędy poświęcenia cmentarza i krzyża nagrobnego. Kościół prawosławny nie akceptuje kremacji ciała, dopuszcza ją jednak w sytuacjach ekstremalnych.

⁶² J. Pańkowski, *Śmierć, pogrzeb i modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*, 156.

⁶³ T. Shmiher, *Modest Grief in the Office of the Dead: A Case Study of Emotion Terms in Translations of the Orthodox Funeral Vigil*, "East European Journal of Psycholinguistics" 9, no. 1 (28 June 2022), s. 240–251. and the translations are into Ukrainian, Polish and English. In religious contexts, ancient emotion terms usually contain psychic reactions and Christian associations which may have disappeared in modern usage. Besides, the emotions used in the funerary texts are never pathetic, but the positive and negative emotions are perfectly balanced. Special attention goes to the emotion of anger which acts as an ethical concept and serves as a synonym for divine punishment in mediaeval Slavonic cultures. The search for equivalents of emotion terms should go within two lines of reception: that of biblical lexis and that of patristic interpretation. Although the change of the meanings from physical rest to spiritual rest, death and other deathly associations is heavily dependent on the fundamentals of Christian theology, the exploration of the conceptual matrices of emotion terms discloses that even such universal emotions as fear and joy contain some space for the national interpretation of believers' psychic states and the very Divinity. Moreover, translators have to remember that the conceptual matrix of emotion terms altered drastically after the Enlightenment, and the search for successful equivalents makes them insightful and creative.

⁶⁴ B.K. Ware, *"An Obscure Matter": The Mystery of Tears in Orthodox Spirituality, Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*, Princeton 2018, s. 242–254.

Śmierć w Ukraińskim Kościele Greckokatolickim

Nauczanie Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego (UGCC), które odpowiada na pytania dotyczące śmierci, pogrzebów i żałoby, opiera się na chrześcijańskim rozumieniu śmierci jako przejścia do życia wiecznego, pełnego nadziei na zmartwychwstanie i jedność z Bogiem. Doktryna ta jest związana z ogólnym nauczaniem katolickim, ale ma specyficzne cechy w kontekście Kościoła Wschodniego, określone zarówno przez ogólną tradycję katolicką⁶⁵, jak i przez szczegółowe kanony prawa partykularnego UGCC i jego teologię.

Śmierć w chrześcijaństwie jest postrzegana jako konsekwencja grzechu, ale w Chrystusie staje się bramą do nowego, wiecznego życia. Nauka o śmierci, zawarta w Katechizmie Kościoła Katolickiego (KKK), stwierdza: „Śmierć jest konsekwencją pierwszego grzechu, ale w Chrystusie śmierć nie jest już ostatecznym złem i stała się przejściem do nowego życia”⁶⁶. W tym kontekście ważna jest doktryna o zmartwychwstaniu umarłych: chrześcijanie wierzą, że śmierć nie jest końcem istnienia, ale przejściem do jedności z Bogiem. Potwierdzają to słowa apostoła Pawła: „Wiemy bowiem, że choćby ten nasz nie-trwały dom uległ zniszczeniu, mamy budowlę w niebie, dom nie ręką uczyniony, wieczny” (2 Kor 5:1). Katechizm UGCC podkreśla również, że śmierć jest konsekwencją ludzkiej wolności i grzechu, ale śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa otwierają możliwość życia wiecznego w chwale Bożej⁶⁷.

Grekokatolickie tradycje, zwyczaje i wierzenia pogrzebowe

Ważną częścią nauczania Kościoła jest obrzęd pogrzebu, który jest nie tylko fizycznym pożegnaniem z ciałem zmarłego, ale także wyrazem wiary w zmartwychwstanie i modlitwą za duszę zmarłego. *Parastas* jest to modlitwa odmawiana w przeddzień pogrzebu (zazwyczaj w przeddzień pogrzebu lub w noc poprzedzającą pogrzeb). To specjalne nabożeństwo modlitewne towarzyszy duszy zmarłego aż do ostatecznego pożegnania z ciałem. Obrzęd obej-

⁶⁵ KKK.

⁶⁶ KKK, 1008.

⁶⁷ *Української Греко-католицької церкви: Христос – наша Пасха. [Katechizm УГКЦ] (Львів, 2012), para. 352.*

muje psalmy, które wyrażają nadzieję na Boże miłosierdzie. Nabożeństwo żałobne (*Panachyda*) jest to modlitwa, która odbywa się po pogrzebie: 9 dnia, 40 dnia, w rocznicę śmierci i inne pamiętne daty. Nabożeństwo żałobne jest nie tylko nabożeństwem modlitewnym za duszę zmarłego, ale także okazją dla żyjących do przypomnienia sobie o wiecznej nadziei i wspólnej wierze w zmartwychwstanie. W tradycji greckokatolickiej kanon pogrzebów ma szczególne znaczenie. „Wierzyć w zmartwychwstanie umarłych to nie tylko wierzyć w zmartwychwstanie po końcu świata, ale także uczestniczyć w codziennym duchowym zmartwychwstaniu poprzez wspólną modlitwę za zmarłych”⁶⁸. Świadczy to o głębokim przekonaniu o znaczeniu modlitwy za duszę zmarłego, która jest pomocą na drodze oczyszczenia i zbawienia⁶⁹.

Greckokatolicka żałoba

Żałoba jest nie tylko wyrazem ludzkiego smutku. UGCC definiuje żałobę jako mającą duchowy cel – wsparcie i uzdrowienie dla rodziny zmarłego i całego Kościoła, a także modlitewne wstawiennictwo za duszę zmarłego. Jak stwierdza Katechizm UGCC: „Żałoba jest okresem nadziei na zmartwychwstanie, przywrócenie życia duchowego i jedności w Chrystusie”⁷⁰. Okres żałoby obejmuje modlitwy, pokutę i uczczenie pamięci zmarłego. Ważne są również specjalne nabożeństwa, takie jak soboty pamięci, podczas których cała wspólnota modli się o odpoczynek dusz zmarłych. Ważną częścią żałoby są modlitwy za duszę, które pomagają zmarłemu odnaleźć spokój i zbliżyć się do Bożego miłosierdzia.

⁶⁸ *Катехизм УГ-КЦ*, para. 360.

⁶⁹ О. Каськів, *Каськів О В Партикулярне право УГКЦ джерела історія кодифікація* (Івано-Франківськ, 2018).

⁷⁰ *Катехизм УГ-КЦ*, para. 365.

Judaizm

Śmierć w judaizmie

Judaizm w swojej istocie opiera się na Torze i Talmudzie⁷¹, które stanowią podstawę rozumienia tradycji⁷². Istotą rozumienia śmierci w judaizmie, tak jak i samego życia, jest traktowanie ich jako części Boskiego planu⁷³. Judaizm w słowach Rabina Jehoszua ben Lewiego prezentuje bardzo trzeźwe i racjonalne podejście do zagadnienia śmierci⁷⁴. Śmierć stanowi nieodzowny element życia, które w judaizmie nie jest tylko koncepcją teologiczną, ale stanowi praktyczną wskazówkę determinującą wszelkie działania człowieka. Świętość życia w judaizmie jest związana z hebrajską koncepcją *Pikuach-Nefesh* (פיקוח נפש), która dosłownie oznacza „ratowanie duszy” lub „czuwanie nad życiem” i ma swoje korzenie w interpretacji Talmudu (głównego źródła żydowskiego prawa religijnego), Księgi Kapłańskiej (18:5 ויקרא), która mówi: „Będziecie przestrzegać moich ustaw i moich wyroków. Człowiek, który je wypełnia, żyje dzięki nim. Ja jestem Pan”⁷⁵.

⁷¹ Crossfire, *Judaism From Their Own Writings*, 2015; J. Neusner, *Understanding Rabbinic Judaism, from Talmudic to Modern Times*, 1974; E.Z. Soloveitchik, *The Bible, the Talmud, and the New Testament: Elijah Zvi Soloveitchik's Commentary to the Gospels* [*The Bible, the Talmud, and the New Testament*], 2019; י. דן, J. Dan, *חסידות אשכנז בתולדות*, vol. 3, 1990.

⁷² B. Cohen, *Law and Tradition in Judaism*, 1969; Rabbi Lawrence A. Hoffman, *The Way Into Jewish Mystical Tradition*, 2011; רביצקי, א. שלמון, י. and אורתודוקסייה, *א. פרזיגר, אורתודוקסייה* [אורתודוקסייה יהודית] (ירושלים, 2006).

⁷³ א. יעקב לייב, *מבשרי אחוזה אלוה: סודות הגוף על פי הקבלה* [מבשרי אחוזה אלוה], 2004; א. ורנה, *נהר, קורות עם ישראל באור המקרא*, 1985; י. שמעוני, *אל העפר*, 2007.

⁷⁴ הרב חגי לונדין, 'מוות - שום דבר לא נגמר', ספריית אסף, 475-476, accessed 14 November 2024, <https://asif.co.il/wp-content/uploads/2024/07/3-475-487.pdf>

⁷⁵ I. Cyllkow, *שְׁמֵרָתָם אֶת־חֻקֵּי אֱלֹהֵי מִשְׁפָּטֵי אֱשֶׁר יַעֲשֶׂה אִתָּם הָאָדָם וְתִי בָתָם אֲנִי יְהוָה*, tran., *Tora. Pięcioksiąg Mojżesza w przekładzie Izaaka Cyllkowa*, 2015, <https://www.dobryskarbiec.pl/tora-piecioksiag-mojzesza.html>;

Zwyczaje i wierzenia pogrzebowe w judaizmie⁷⁶

W tradycji żydowskiej mówi się, że człowiek umiera dwa razy. Pierwszy raz wtedy, kiedy ustaje bicie jego serca, a synapsy w mózgu gasną niczym miasto podczas awarii prądu. Drugi następuje wówczas, gdy już po raz ostatni wypowiada się nazwisko zmarłego, myśli się o nim lub się o nim czyta pięćdziesiąt, sto albo czterysta lat później. Dopiero wtedy człowiek naprawdę znikną, wymazany z życia na Ziemi⁷⁷.

W języku hebrajskim cmentarz jest określany rozmaicie: jako *bet kevarot* (בֵּית קְבָרוֹת) – „miejsce grobów”⁷⁸; *bet olam* – „dom wieczności”⁷⁹ lub jego aramejska forma *bet almin* (בֵּית עַלְמִינִי)⁸⁰; *bet mo'ed le-khol hai* – „dom przeznaczony dla wszystkich żyjących”⁸¹ lub eufemistycznie *bet hayyim* (בֵּית הַחַיִּים) – „dom żyjących”⁸². Dla religijnych Żydów cmentarz jest miejscem świętym, a zarazem rytualnie nieczystym⁸³. Cmentarz to miejsce szczególne i ważne, gdyż połączenie duszy z ciałem człowieka po śmierci jest istotnym aspektem wiary w wieczność duszy. Dusza cierpi, gdy grób jest naruszany lub nawet, gdy okazuje się brak szacunku temu, co wydaje się jedynie suchymi kośćmi. Dusza i duch mogą być w spoczynku tylko wtedy, gdy ciało fizyczne, w którym się

⁷⁶ M.C. Best, *Spiritual Care in Palliative Care: What It Is and Why It Matters*, 2024, s. 156.

⁷⁷ S. Stranger, *Leksykon światła i mroku*, Kraków 2020, s. 10.

⁷⁸ 'Mishnah Sanhedrin 6:5' ['Mishnah Sanhedrin 6'], *Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.6.5?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker; 'Nehemiah 2:3' ['Nehemiah 2'], *Sefaria*, 2011, https://www.sefaria.org/Nehemiah.2.3?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker

⁷⁹ Ecclesiastes 12:5 ['Ecclesiastes 12'], *Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Ecclesiastes.12.5?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker

⁸⁰ Isaiah 40:11 ['Isaiah 40'], *Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Isaiah.40.11?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker

⁸¹ Job 30:23 ['Job 30'], *Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Job.30.23?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker

⁸² Y. Meir, *Cemetery, Jewish Virtual Library*, 2008, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/cemetery>

⁸³ K. Bielawski, „Nawet umarłym nie dali spokoju”. *Destrukcyjność cmentarzy żydowskich na terenach obecnej Polski w latach 1933–1945*, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 15 (2019), s. 549.

znajdowały, spoczywa w grobie, nabytym przez nie za życia lub przydzielonym im po śmierci. Ta wiara jest podstawą szacunku i ochrony grobów w prawie i tradycji żydowskiej. Prowadzi to do stwierdzenia, że kremacja i przeprowadzanie testów lub badań na ludzkich kościach jest zabronione w prawie żydowskim. Nawet usunięcie jednej kości z miejsca spoczynku jest surowo zabronione, ponieważ spowodowałoby to głęboki ból duszy i ducha zmarłego⁸⁴. Tradycja nakazuje również pochować Żyda wśród innych Żydów na cmentarzu żydowskim⁸⁵. Z interpretacji Tory wywodzi się przykazanie położenia kamienia nagrobnego: dużego (*macewy*) i drobnego. Stąd na żydowskich grobach leżą małe kamienie.

Żydowskie pogrzeby charakteryzują się wieloma nakazami i zwyczajami. Rytuały wykonywane przed, w trakcie i po pogrzebie zależą w dużej mierze od poziomu religijnego zmarłego, jego rodziny i osoby prowadzącej pogrzeb. Istnieje jednak kilka kluczowych zwyczajów i rytuałów, które są zazwyczaj przestrzegane na żydowskich pogrzebach, aby uczcić zmarłego⁸⁶.

טהרה – prawo i tradycje stanowią, że pogrzeb zazwyczaj odbywa się w ciągu jednego dnia od śmierci osoby. Przed pochówkiem należy wykonać rytuał zwany *Tahara* **טהרה**, który obejmuje obmycie ciała. Rytuał ten wykonuje bractwo pogrzebowe *Chewra Kadisza* **חברה קדישא**. Najpierw rozbierają ciało i przykrywają je białym prześcieradłem. Następnie ciało jest obmywane dwa razy – raz dla ciała fizycznego i raz dla duszy – gdy recytowane są psalmy i modlitwy. Proces ten oczyszcza ciało, podobnie jak oczyszcza się noworodka przychodzącego na świat. Po tym rytuale oczyszczającym ciało jest ubierane w proste całuny pogrzebowe przed pochówkiem⁸⁷.

הלוויה – pochówek zmarłego to wielka micwa, która zawarta jest w micwie „kochać bliźniego swego jak siebie samego”. Nie ma w ogóle obowiązku nosze-

⁸⁴ A. Ginsberg, *Understanding of the value of Jewish cemeteries*, Virtual Shtetl, *Tradition and Jewish culture*, 2015, <https://sztetl.org.pl/en/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/jak-rozumiec-wartosc-zydowskich-cmentarzy>

⁸⁵ *Everything To Know About A Jewish Cemetery*, Star of David Memorial Chapels, 2021, <https://jewish-funeral-home.com/everything-to-know-about-a-jewish-cemetery/>

⁸⁶ *Understanding the Importance of the Jewish Cemetery: customs and traditions*, Hollywood Forever, 2024, <https://hollywoodforever.com/resources/understanding-the-importance-of-the-jewish-cemetery-customs-and-traditions/>

⁸⁷ Tamże.

nia czarnych ubrań na pogrzebie ani w dniach żałoby. Nie wrywa się włosów i nie rani ciała z powodu żalu po zmarłym⁸⁸.

אבלות – czas żałoby w tradycji żydowskiej obejmuje pięć głównych okresów i w każdym z nich panują inne zwyczaje żałobne: **תקופת האנינות** czas pomiędzy śmiercią a pochówkiem; **השבועה** pierwszy miesiąc po pochówku; **השלושים** pierwszy tydzień po pochówku; **שנת האבל** pierwszy rok po pochówku; **יום השנה** kolejne rocznice śmierci⁸⁹.

Judaistyczna żałoba

Żałoba to nakaz i obowiązek każdego Żyda wywodzący się z tradycji **מנהג** i przykazań **מצוה** zaczerpniętych bezpośrednio z Tory⁹⁰.

קדיש – Kadisz jest najważniejszą modlitwą odmawianą za zmarłych, a jego odmawianie stanowi obowiązek krewnych zmarłego. Jeśli dana osoba umiera i nie ma dzieci ani krewnych, którzy mogliby odmówić Kadisz, zwyczajowo wyznacza się kogoś, kto zrobi to w imieniu rodziny. Jesziwy i organizacje charytatywne odprowadzają Kadisz w zamian za symboliczną darowiznę na rzecz organizacji charytatywnej. Według tradycji odmówienie Kadiszu powoduje wzniesienie duszy do świata prawdy. W Talmudzie jest powiedziane, że bezbożni są potępieni w piekle na dwanaście miesięcy. Z tego powodu zwyczajowo nie odmawia się Kadiszu przez cały rok, aby nie usłyszeć, że ojciec lub matka są skazani na piekło jako niegodziwi⁹¹.

⁸⁸ אבלים - הדרכה הלכתית בנושאי הלוויה, הספד, שבועה, קדיש, חברה קדישא' 'אבלים - הדרכה' 2024, זכר, https://www.tzohar.org.il/?page_id=910, הלכתית בדיני אבלות', [צדק, 2024]

⁸⁹ 'מנהגי אבלות - מנהגי שבועה, דיני שבועה ועליה לקבר' 'מנהגי אבלות', [סופיה, 2024] <https://sofya.co.il/מנהגי-אבלות/>

⁹⁰ B.D. Cytron, *To Honor the Dead and Comfort the Mourners: Traditions in Judaism*, w: *Ethnic Variations in Dying, Death and Grief*, London 1993; J. Hauptman, *Death and Mourning: A Time for Weeping, A Time for Healing*, w: *Death and Bereavement around the World*, London 2002; E. Levine, *Jewish views and customs on death*, w: *Death and Bereavement Across Cultures*, London 1996.

⁹¹ קדיש - נוסחי קדיש על נפטר. - למה? ואיך אומרים קדיש על הנפטר? 'קדיש - נוסחי קדיש על' 2024, הלכות ומנהגים/קדיש-על-נפטר, <https://kavod.co.il/קדיש-על-נפטר>, [למה?], כבוד מצבות, 2024

Islam

Śmierć w islamie

Islam naucza, że śmierć nie jest końcem, ale przejściem do innej fazy istnienia. W islamie moment śmierci to moment, w którym dusza zostaje zabrana przez Anioła Śmierci, znanego jako Azrael. Kiedy człowiek umiera, jego dusza oddziela się od ciała i przenosi się do świata *barzakh*. Dla tych, którzy żyli sprawiedliwie, ten moment jest opisany jako spokojny: Ci, których życie aniołowie odbierają w stanie czystości, mówią (do nich): „Pokój niech będzie z wami; Wejdźcie do raju ze względu na dobro, któreście uczynili (na świecie)” (Koran 16:32). Prorok Mahomed miał również powiedzieć: „Kiedy wierzący umiera, rano i wieczorem pokazuje mu się jego miejsce w raju”⁹². Koran wspomina o tym pośrednim stanie: „A za nimi jest bariera (*barzakh*) aż do dnia, w którym zmartwychwstaną” (Koran 23:100). Jest to ważna część islamskiej doktryny życia po śmierci i odzwierciedla przekonanie, że życie nie jest końcem, ale że istnieje inne życie, które rozpocznie się po zmartwychwstaniu i sądzie.

W *barzakh* czas płynie inaczej, a osoba może doświadczać wydarzeń, kar lub błogości w sposób inny niż w życiu doczesnym. W hadisach opowiada się, że prawe dusze spotykają się i rozmawiają, podczas gdy złe dusze są odizolowane lub cierpią męki. Uważa się, że grób może być miejscem udręki lub błogości, w zależności od czynów danej osoby w jej ziemskim życiu. Wierzący mogą czuć się komfortowo i spokojnie w swoich grobach, podczas gdy nieposłuszni i niewierzący są poddawani mękom.

Podsumowując, w islamie rozumienie śmierci nie polega na życiu w strachu, ale na życiu z celem i świadomością naszego ostatecznego przeznaczenia. Prorok Mahomet miał powiedzieć: „Bądź na tym świecie tak, jakbyś był przybyszem lub podróżnikiem” (Sahih al-Bukhari), przypominając nam o tymczasowej naturze życia. Ta doczesna egzystencja jest to „nic innego jak odwrócenie uwagi i zabawa. A rzeczywiście, dom Ostatecznego Życia – to jest życie wieczne, gdyby tylko wiedzieli” (Koran 29:64).

⁹² *Sahih al-Bukhari*, chap. 3240, accessed 15 November 2024, <https://sounah.com/hadith/2967/>

Islamskie tradycje, zwyczaje i wierzenia pogrzebowe

Islam ma silne wierzenia i tradycje związane ze śmiercią, pogrzebami i pochówkami. Zrozumienie tych zwyczajów może pomóc okazać szacunek i wsparcie osobom wyznającym islam, które stoją w obliczu trudnego okresu. Pogrzeb muzułmański ma na celu uhonorowanie zmarłego i okazywanie mu szacunku, jednak istnieje wiele praktyk kulturowych, które różnią się w zależności od kraju lub regionu. Istnieją specyficzne islamskie praktyki pogrzebowe, których należy przestrzegać. Ciało nie powinno być balsamowane ani żadne narządy nie powinny być usuwane ze względów medycznych lub jako dawstwo. Dodatkowo nie należy przeprowadzać sekcji zwłok. Kremacja również nie jest postrzegana jako wyraz szacunku dla zmarłego i uważa się, że uniemożliwia ona odpowiednie przygotowanie ciała do życia pozagrobowego. Muzułmanie wierzą, że ciało powinno pozostać nienaruszone w stosunku do zmarłego. Zgodnie z wierzeniami islamskimi, ciało zmarłego musi zostać przygotowane i pochowane jak najszybciej po śmierci. Istnieje pięć podstawowych wymagań dotyczących pochówków muzułmańskich:

- Mycie ciała (*ghusl*). Rytualne obmycie zmarłego odbywa się pachnącą, ciepłą wodą i jest wykonywane przez maksymalnie trzy zaufane osoby. Symbolizuje proces oczyszczenia, a także akt miłosierdzia wobec zmarłego.
- Okrycie (*kafan*). Po umyciu ciała przykrywa się je białym całunem.
- Modlitwy (*salat*). Nabożeństwo modlitewne odbywa się na krótko przed pogrzebem i składa się z czterech cykli.
- Pochówek. Ciało powinno być złożone w grobie, który jest prostopadły do Mekki, tak aby głowa leżała po prawej stronie, a twarz w kierunku Mekki.
- Modlitwa przy grobie (*dua*). Po złożeniu ciała w grobie odmawia się krótką modlitwę⁹³.

⁹³ *Islamic Funeral Traditions, Customs, And Beliefs* | Ever Loved, Celebrate an amazing life, w: *Islamic Funeral Traditions, Customs, and Beliefs*, 2024, <https://everloved.com/articles/funeral-customs/islamic-funeral-traditions-customs-and-beliefs/>

Żałoba w islamie

Okres żałoby różni się w zależności od bliskości i relacji ze zmarłym. Według islamu sunnickiego, okres żałoby ma trwać trzy dni, z wyjątkiem wdów, które mają dłuższy okres. Wdowy oplakują żałobę przez co najmniej cztery miesiące i 10 dni. W tym czasie (*Iddah*, „okres oczekiwania”) wdowa nie powinna ponownie wychodzić za mąż ani wchodzić w interakcje z nie-mahramem (mężczyzną, którego może poślubić). Zasada ta ma na celu potwierdzenie, że kobieta nie jest w ciąży z dzieckiem zmarłego przed ponownym zawarciem związku małżeńskiego⁹⁴.

Islamskie rytuały żałobne obejmują głównie modlitwę, czytanie Koranu oraz chwile prywatnej medytacji i refleksji nad dobrocią Boga i krótkotrwałością życia. Podczas żałoby muzułmanie starają się wyrażać smutek w sposób powściągliwy i godny⁹⁵. Muzułmanie, którym umarła bliska osoba, są otaczani przez innych muzułmanów nie tylko modlitwą, ale i własną obecnością. Sąsiedzi, znajomi i bliscy odwiedzają rodzinę zmarłej osoby i przynoszą jej własnoręcznie przygotowane posiłki. Jeśli sami nie mogą przyjść, to przesyłają posiłki przez innych.

W książce badacza Amro Basbouna *Wspólne opowieści dotyczące pochówku i grobów*⁹⁶, w ramach serii „Wspólne rozmowy sunnitów i szyitów”, podaje, że tak naprawdę nie ma istotnych różnic w rozumowaniu śmierci oraz w sprawie pogrzebów i żałoby pomiędzy muzułmanami, niezależnie od islamskich sekt. Autor podaje, że podstawowymi odniesieniami w tych sprawach są teksty Koranu oraz prorocze hadisy. W kontekście śmierci i pogrzebu wszyscy muzułmanie, niezależnie od wszystkiego, odwołują do słów Boga w Koranie:

⁹⁴ ‘CRCC: Center For Muslim-Jewish Engagement: Resources: Religious Texts’, Center For Muslim-Jewish Engagement, *Funerals (Al-Janaa’iz)*, 19 August 2010, <https://web.archive.org/web/20100819123140/http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/texts/muslim/hadith/bukhari/023.sbt.html#002.023.370>

⁹⁵ *Islam: Periods of Mourning, Grieving*, eCondolence.com, eCondolence.com, *Islam: Periods of Mourning*, 2023, <https://www.econdolence.com/learning-center/religion-and-culture/islam/islam-periods-of-mourning>

⁹⁶ Basyūnī, *Amr, Ahadith al mushtarakah fi ahkam al dafn wa al qubur*, 2011, <https://www.arabicbookshop.net/ahadith-al-mushtarakah-fi-ahkam-al-dafn-wa-al-qubur/224-380>

Bóg stworzył człowieka i wypisał na nim śmierć, a ziemię uczynił miejscem życia i przeznaczeniem dla niego po śmierci. A pogrzeb jest jednym z praw Bożych i jest obowiązkiem i powinnością dla wszystkich muzułmanów. Natomiast różnice pomiędzy zwolennikami różnych odłamów islamu mają charakter interpretacyjny i kulturowy, ale nie są istotne w kontekście wiary⁹⁷.

Zakończenie

Istotę powyższych refleksji o bliskości w doświadczanym lęku w żałobie można zamknąć w rozważaniach nad relacją:

...gdzie życie ludzkie dotyka absolutu przez swój dialogiczny charakter, człowiek bowiem, mimo swej jedyności, nigdy w głębi samego siebie nie znajdzie bycia, które byłoby całością w sobie i jako takie dotykało już absolutu; nie przez stosunek do własnej jaźni, lecz przez stosunek do jaźni innego człowiek może stać się całością. Nawet jeśli ta inna jaźń jest równie ograniczona i uwarunkowana, we współistnieniu doznaje się nieograniczoności i bezwarunkowości⁹⁸.

Modlitwa zaś, zdaniem Frankla:

...jest jedynym aktem ludzkiego ducha, który we wzajemnym stosunku ujawnia obecność Boga Modlitwa objawia Boga w tym stosunku, konkretyzuje Go i personifikuje. Takie jest działanie modlitwy, modlitwy w najszerszym tego słowa znaczeniu, także bezgłosnej, nawet i bezsłownej. Jak istnieją pieśni bez słów, tak istnieją też modlitwy bez słów i jak tamte mogą być najpiękniejsze, tak te mogą być najwznioślejsze. Trzeba jednak rozróżniać między modleniem się a proszeniem, zebraniem i błaganem o łaskę. Biblia przyrównuje mądrość do bojaźni Boskiej i bojaźń ta wydaje się nam tym, czym strach przed Boską karą, a owa mądrość – świadomością człowieka, że na taką karę zasłużył i wciąż na

⁹⁷ D.W. Brown, *A New Introduction to Islam*, 2017; D.K. Majid, *THE ETHICS OF DISAGREEMENT IN ISLAM: A Study of Amin Ahsan Islahi and Taha Jabir Alwani* [*THE ETHICS OF DISAGREEMENT IN ISLAM*], 2023; C.D. Malbouisson, *Focus on Islamic Issues*, 2007.

⁹⁸ M. Buber, *Problem człowieka*, tłum. J. Doktor, Warszawa 1993, s. 54–55.

nią zasługuje. Wszakże lęk przed karą nie wyłącza nadziei na łaskę. Strach przed karą jest mądrością, ale bez nadziei na łaskę byłby obrazą Boga, albowiem taka bojaźń Boska wprawdzie spodziewałaby się od Boga sprawiedliwości, ale zarazem odbierałaby Mu prawo do tej miłości, przez którą wymierza mi On sprawiedliwą karę, ulaskawia mnie i obdarowuje łaską. Liczyć mogę się tylko z karą – na łaskę mogę mieć tylko nadzieję. Nie trzeba lekceważąco mówić o tych, których do modlitwy skłania potrzeba. Nie ma podstawy utrzymywać, że modlitwa w potrzebie jest mniej szczerą, mniej odpowiednią i mniej naturalną. Religia, którą wyznaje się dopiero wtedy, gdy się komuś źle dzieje, jest mi miłsza niż religia, do której się ktoś przyznaje tylko wtedy, kiedy mu się dzieje dobrze – taką mógłbym nazwać Business Men Religion. Jakże często dopiero ruiny otwierają wzrok na niebo⁹⁹.

Szukam po omacku Twoich boskich linii napięć, a skoro na mojej płaszczyźnie nie rysuje się oczywistość, sądzę, że mam rację, dobierając rytuały ceremoniału, jeżeli mnie wyzwalają i dają swobodny oddech. Tak jak rzeźbiarz pracujący w glinie nie wie, dlaczego właśnie tak ją kształtuje, ale wie, że tak trzeba. Tylko pod tym warunkiem ma poczucie, że nadaje glinie moc. Idę ku Tobie, Panie, jak drzewo, które rośnie zgodnie z liniami napięć zawartymi w jego nasieniu. Ślepiec nie wie nic o ogniu. Ale wokół ognia istnieją linie napięć wyczuwalne dłońmi. Więc idzie przez ciernie – przecież każda przemiana jest bolesna: Ja idę ku Tobie, Panie, prowadzony Twoją łaską, po tym stoku, który pozwala mi się stawiać¹⁰⁰.

⁹⁹ V.E. Frankl, *Homo patiens*, tłum. R. Czernecki, J. Morawski, Warszawa 1984, s. 119.

¹⁰⁰ A. Saint-Exupéry, *Twierdza*, dz. cyt., s. 524–525.

Abstrakt

Tanatopedagogika, jako subdyscyplina pedagogiki specjalnej, w swojej istocie podejmuje temat doświadczania i kreowania bliskości w sytuacjach trudnych, generujących stres i lęk. Kwestia żałoby to ogólnoludzka sytuacja, która interpretowana jest jako element doświadczania stresu i traumy. Tanatopedagogika w swoim działaniu z jednej strony szuka teoretycznych podstaw rozumienia tej sytuacji, a w wymiarze praktycznym radzenia sobie z nią. Kultura, w tym i religia, stanowią istotny element tych działań. Przybliżenie kwestii zrozumienia znaczenia procesów rytuałów pogrzebowych stanowić może ważny element wspierający pomoc i opiekę, jaką niesie tanatopedagogika dla osób w żałobie.

Słowa kluczowe: tanatopedagogika, bliskość, rytuał pogrzebowy, religia, żałoba.

Tanatopedagogical aspect of proximity Abstract

Thanatopedagogy, as a sub-discipline of special pedagogy, at its core, deals with experiencing and creating closeness in difficult situations that generate stress and anxiety. The issue of bereavement is a general human situation that is interpreted as part of the experience of stress and trauma. Thanatopedagogy in its work, on the one hand, seeks the theoretical basis for understanding this situation and the practical dimension for dealing with it. Culture, including religion, is an important part of these activities. The issue of understanding the meaning of the processes of funeral rituals can be an important element in supporting the help and care that thanatopedagogy brings to bereaved people.

Keywords: thanatopedagogy, proximity, funeral ritual, religion, bereavement

Bibliografia

- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, vol. 1 (A-Δ), vol. 1 (A-Δ) (Warszawa, 1958).
- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, Warszawa, 1960.
- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski*, Warszawa, 1963.
- Andrzejuk A. (red.), *Słownik Łacińsko-Polski i Polsko-Łaciński. Sumy Teologicznej Tomasza z Akwinu*, tom. 35, Warszawa–Londyn 1998.
- Baczała D., *Komunikacja w logopedii: terapia, wspomaganie, wsparcie – trzy drogi jeden cel*, w: *Komunikacja w logopedii. Terapia, wspomaganie, wsparcie*, red. D. Baczała and J. Błęszyński, Toruń 2014, s. 25–37.
- Bale A., *Prenatal Personality Formation and Ego States*, "Transactional Analysis Journal", 29, no. 1 29, no. 1 (1 January 1999), s. 59–63. doi: 10.1177/036215379902900110.
- Basyūnī 'Amr, *Ahadith al mushtarakah fi ahkam al dafn wa al qubur*, 2011. <https://www.arabicbookshop.net/ahadith-al-mushtarakah-fi-ahkam-al-dafn-wa-al-qubur/>, s. 224–380.
- Below J., Legendź M., Śliwka J. (red.), *Śpiewnik Ewangelicki*, Bielsko-Biała 2019.
- Best M.C., *Spiritual Care in Palliative Care: What It Is and Why It Matters*, 2024.
- Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu bez Ksiąg Deuterokanonicznych*, Wydanie I, Warszawa 2018.
- Bielawski K., „*Nawet umarłym nie dali spokoju*”. *Destrukcja cmentarzy żydowskich na terenach obecnej Polski w latach 1933–1945*, w: *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 15 (2019), s. 528–554.
- Binnebesel J., *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, Toruń 2017.
- Binnebesel J., *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń 2013.
- Binnebesel J., Formella Z., *Lęk przed śmiercią*, w: A. Ciałkowska-Rysz and T. Dzierżanowski, *Medycyna paliatywna*, Wydanie I, Warszawa 2019, s. 473–476.
- Binnebesel J., Formella Z., Katolyk H., *Doświadczenie penthosu, czyli próba uporządkowania pojęcia lęku tanatycznego*, „*Medycyna Paliatywna*”, 10, no. 3 10, no. 3 (2018), s. 145–149. doi:10.5114/pm.2018.79837.
- Blackwell P.L., *The Influence of Touch on Child Development: Implications for Intervention*, „*Infants & Young Children*”, 13, no. 1 (July 2000), 25.

- Boniecki A., *Zmienia się, ale się nie kończy*, no. 45 (29 2018). <https://www.tygodnikpowszechny.pl/zmienia-sie-ale-sie-nie-konczy-156017>.
- Bregman L., *Religion, Death, and Dying*, vol. 3, 2009.
- Brown D.W., *A New Introduction to Islam*, 2017.
- Buber M., *Problem człowieka*, tłum. J. Doktor, Warszawa 1993.
- Buytendijk F.J.J., *Some Aspects of Touch* (1 January 1970). doi: 10.1163/156916270X00085.
- Carlin N., *Religious Mourning: Reversals and Restorations in Psychological Portraits of Religious Leaders*, 2014.
- Charkiewicz J. (red.), *Euchologion*, vol. 1, Warszawa 2016.
- Chciałowska A., *Pogrzeb płodu, noworodka, dziecka i osoby dorosłej w prawie kanonicznym*, „Warszawskie Studia Pastoralne”, 1, no. 34, (2017), s. 41–69. doi: 10.21697/wsp.2017.12.1.34.04.
- Cohen B., *Law and Tradition in Judaism*, 1969.
- ‘CRCC: Center For Muslim-Jewish Engagement: Resources: Religious Texts’ [‘CRCC’], Center For Muslim-Jewish Engagement: *Funerals (Al-Janaa’iz)*, 19 August 2010. <https://web.archive.org/web/20100819123140/http://www.usc.edu/schools/college/crcc/engagement/resources/texts/muslim/hadith/bukhari/023.sbt.html#002.023.370>.
- Crossfire, *Judaism From Their Own Writings*, 2015.
- Curran Jr, *Hamlet, Protestantism, and the Mourning of Contingency: Not to Be*, London, 2016. doi:10.4324/9781315586106.
- Cylkow I., (tłum.), *Tora. Pięcioksiąg Mojżesza w przekładzie Izaaka Cylkowa*, 2015. <https://www.dobryskarbiec.pl/tora-piecioksiag-mojzesza.html>.
- Cytron B.D., *To Honor the Dead and Comfort the Mourners: Traditions in Judaism*, w: *Ethnic Variations in Dying, Death and Grief*, London, 1993.
- Doxiadis S., *Early Influences Shaping The Individual*, 2013.
- Duhn L., *The Importance of Touch in the Development of Attachment, Advances in Neonatal Care*, 10, no. 6 10, no. 6 (December 2010), 294. doi:10.1097/ANC.0b013e3181fd2263.
- Ecclesiastes 12:5*, *Sefaria*, 2008. https://www.sefaria.org/Ecclesiastes.12.5?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker.
- Everything To Know About A Jewish Cemetery, Star of David Memorial Chapels*, 2021. <https://jewish-funeral-home.com/everything-to-know-about-a-jewish-cemetery/>.

- Frankl V.E., *Homo patiens*, tłum. R. Czernecki and J. Morawski, wyd. 3., Warszawa 1984.
- Froniewski J., *Sakrament namaszczenia chorych w praktyce liturgicznej i teologii Kościołów prawosławnych tradycji bizantyjskiej*, „Teologia w Polsce”, 7, nr 1/7, (2013), 25–41. doi:10.31743/twp.2013.7.1.03.
- Garces-Foley K., *Death and Religion in a Changing World*, 2022.
- Ginsberg A., *Understanding of the value of Jewish cemeteries, Virtual Shtetl, Tradition and Jewish culture*, 2015. <https://sztetl.org.pl/en/tradycja-i-kultura-zydowska/religia/jak-rozumiec-wartosc-zydowskich-cmentarzy>.
- Hauptman J., *Death and Mourning: A Time for Weeping, A Time for Healing* [‘Death and Mourning’], *Death and Bereavement around the World*, London 2002.
- Imiołczyk B., Troszczyńska-Reyman J., Zieliński T.J. (red.), *Uszanujmy zmarłych : problematyka ochrony starych cmentarzy i perspektyw prawa pogrzebowego*, Warszawa 2022. <https://integro.bs.katowice.pl/33306514748/ksiazka/uszanujmy-zmarlych?bibFilter=3>.
- Isaiah 40:11, Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Isaiah.40.11?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker.
- Islam: Periods of Mourning. Grieving*, eCondolence.com, *Islam: Periods of Mourning*, 2023, <https://www.econdolence.com/learning-center/religion-and-culture/islam/islam-periods-of-mourning>.
- Islamic Funeral Traditions, Customs, And Beliefs. Ever Loved, Celebrate an amazing life, Islamic Funeral Traditions, Customs, and Beliefs*, 2024. <https://everloved.com/articles/funeral-customs/islamic-funeral-traditions-customs-and-beliefs/>.
- Jaklewicz T., *Czego uczy katolików Marcin Luter?*, „Gość Niedzielny” 3 (2005). <https://www.gosc.pl/doc/793222.Czego-uczy-katolikow-Marcin-Luter>.
- Job 30:23, Sefaria*, 2008, https://www.sefaria.org/Job.30.23?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker.
- Katechizm Kościoła Katolickiego [KKK]*, II., Poznań 2020. <http://www.katechizm.opoka.org.pl/rkkkI-2-3.htm>.
- Kisiel A., *Uraz – bliskość – nie-pamięć. Psychoanalityczny dyskurs traumy od Freuda do Ettingera*, „Narracje o Zagładzie”, nr 2 (29 December 2016), 115–132. doi:10.31261/NoZ.2016.02.09.
- Kolek B., *Sens Życia i Umierania: Antropologiczno-Tanatologiczne Aspekty Myśli Antoniego Kępińskiego*, Kraków 2009.

- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Obrzędy pogrzebu* (wyd. 2). *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne*, Liturgia.pl, *Nowa Liturgia*, 1990, https://liturgista.pl/?page=liturgy_norms&content=document&label=1990-03-16-C-KKB-WOP.
- Kornas-Biela D., *Kształtowanie więzi rodziców z dzieckiem w perinatalnym okresie życia*, „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio”, nr 1/29, (30 March 2017), s. 148–170.
- Ławreszczuk M., *Obrzędy pogrzebowe w Kościele prawosławnym, Sakramenty Święte w Cerkwi Prawosławnej*, 2024. <http://sakramenty.cerkiew.pl/pogrzeb-czytelnia>.
- Laxton-Kane M., Slade P., *The Role of Maternal Prenatal Attachment in a Woman's Experience of Pregnancy and Implications for the Process of Care*, „Journal of Reproductive and Infant Psychology” (1 November 2002). doi:10.1080/0264683021000033174.
- Levine E., *Jewish views and customs on death, Death and Bereavement Across Cultures*, London 1996.
- Lucke G., Gilbert R., Barret R.K., *Protestant Approaches to Death: Overcoming Death's Sting, Death and Religion in a Changing World*, 2014, s. 122–144. doi:10.4324/9781315705262-7.
- Luter M., *Duży Katechizm*, Bielsko-Biała 2011.
- Luter M., *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. III, 3 vols, Królewiec 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493334/edition/416159/content>.
- Luter M., *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. I, 3 vols, Królewiec 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493332/edition/416156/content>.
- Luter M., *Postilla domowa to jest: Kazania na Ewangelie niedzielne y przednieysze święta tak yako ye*, vol. II, 3 vols, Królewiec 1574, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/493333/edition/416158/content>.
- Luther M., *Wyznanie augsburskie (Konfesja Augsburska) z 1530 roku*, tłum. A. Wantała, J.W. Jackowski, Biblioteka Klasyki Ewangelickiej 1, Bielsko-Biała 1999.
- Majid D.K., *THE ETHICS OF DISAGREEMENT IN ISLAM: A Study of Amin Ahsan Islahi and Taha Jabir Alwani* [THE ETHICS OF DISAGREEMENT IN ISLAM], 2023.
- Malbouisson C.D., *Focus on Islamic Issues*, 2007.

- Malesa W., *Zarys pedagogii nadziei w obrzędach pogrzebu dorosłych | Vademecum Liturgiczne, Vademecum Liturgiczne*, 20 May 2017, <https://vademecumliturgiczne.pl/2017/05/20/zarys-pedagogii-nadziei-w-obrzedach-pogrzebu-doroslych/>.
- Malina A. (red.), *Ewangelicki śpiewnik pogrzebowy*, Bielsko-Biała 2015.
- Meir Y., *Cemetery, Jewish Virtual Library*, 2008. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/cemetery>.
- Mishnah Sanhedrin 6:5, Sefaria*, 2008. https://www.sefaria.org/Mishnah_Sanhedrin.6.5?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker.
- Motyka J., *Bóg i my: wprowadzenie do dogmatyki*, Warszawa 1971.
- Motyka J., *Bóg i my: wprowadzenie do dogmatyki*, Warszawa 1972.
- Mszal Rzymski dla diecezji polskich*, 1wyd., Poznań 1986.
- Myrvold D.K., *The Death of Sacred Texts: Ritual Disposal and Renovation of Texts in World Religions*, 2013.
- Narvaez D., Wang L., Cheng A., Gleason T.R., Woodbury R., Kurth A., Lefever J.B., *The Importance of Early Life Touch for Psychosocial and Moral Development*, "Psicologia: Reflexão e Crítica", 32 (5 September 2019), 16. doi:<https://doi.org/10.1186/s41155-019-0129-0>.
- Nehemiah 2:3, Sefaria*, 2011., https://www.sefaria.org/Nehemiah.2.3?lang=he-en&utm_source=jewishvirtuallibrary.org&utm_medium=sefaria_linker.
- Neimeyer R.A. (red.), *Meaning reconstruction & the experience of loss*, Meaning reconstruction & the experience of loss (Washington, DC, US, 2001). doi:10.1037/10397-000.
- Neusner J., *Understanding Rabbinic Judaism, from Talmudic to Modern Times*, 1974.
- Norton M.I., Gino F., *Rituals Alleviate Grieving for Loved Ones, Lovers, and Lotteries*, "Journal of Experimental Psychology. General", 143, no. 1 143, no. 1 (February 2014), s. 266–272. doi:10.1037/a0031772.
- Nowak J., *Inicjacja chrześcijańska w liturgii pogrzebu*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, nr 2/26, (2017), s. 189–199.
- Ojanlatva A., *Touch as a Human Tool, Medical Teacher*, nr 4/16, (1 January 1994), s. 347–353. doi:10.3109/01421599409008272.
- Opoka F., *Dekret o Pogrzebie Kościelnym, Fundacja Opoka*, 16 May 2001. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/kongregacje/kdwiary/zbior/t_1_18.

- Opoka F., *Instrukcja Liturgiczno-Duszpasterska Episkopatu o Pogrzebie i...*, Fundacja Opoka, 11 April 2018. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/kkbids/pogrzeb1_05051978.
- Pańkowski J., *Śmierć, pogrzeb i modlitwa za zmarłych w Kościele prawosławnym*, Warszawa 2018.
- Piotrowski E., *Kara wieczna a grzech pierwotny. Konieczność debaty*, „Verbum Vitae”, 36 (2019), s. 285–313. doi:10.31743/vv.3318.
- Pisarzak M., *Teologia modlitwy za zmarłych według rytuału „Obrzędy pogrzebu”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, nr 3/33, (30 June 1980), s. 127–144. doi: 10.21906/rbl.1493.
- Pogrzeb w Kościele protestanckim*, <https://www.ekumenizm.pl/ekumenizm/pogrzeb-w-kosciele-protestanckim/> [dostęp: 24.05.2005].
- Polacchi C., *La teologia del suffragio dei defunti e le 30 messe gregoriane, La teologia dal V all'VIII secolo fra sviluppo e crisi. 41° Incontro di studiosi dell'antichità cristiana* (Roma, 2014), s. 419–431. https://www.academia.edu/10002431/La_teologia_del_suffragio_dei_defunti_e_le_30_messe_gregoriane.
- Pracownia Łaciny Średniowiecznej IJP PAN, *eLexicon Mediae et Infime Latinitas*, 2024. <https://ellexicon.scriptores.pl/pl/pl/disambHomonyms.html?what=propinquitas>.
- Prawosławne zaśluby*, Instytut Gość Media, 1 November 2012. <https://swidnica.gosc.pl/doc/1347064.Prawoslawne-zaswiaty>.
- Rabbi Lawrence A. Hoffman, *The Way Into Jewish Mystical Tradition*, 2011.
- Reis H.T., Collins W.A., Berscheid E., *The Relationship Context of Human Behavior and Development*, “Psychological Bulletin”, 126, no. 6 (November 2000), s. 844–872. doi:10.1037/0033-2909.126.6.844.
- ‘Sahih al-Bukhari’ [‘Sahih al-Bukhari’], <https://sounah.com/hadith/2967/> [dostęp: 15.11.2024].
- Saint-Exupéry A. de, *Twierdza*, tłum. A. Olędzka-Frybesowa, Warszawa 2012.
- Schmemmann A., *Liturgia Śmierci i Kultura Współczesna*, Warszawa 2015.
- Shmiher T., *Modest Grief in the Office of the Dead: A Case Study of Emotion Terms in Translations of the Orthodox Funeral Vigil* [‘Modest Grief in the Office of the Dead’], *East European Journal of Psycholinguistics*, 9, no. 1 (28 June 2022), s. 240–251. doi:10.29038/ejpl.2022.9.1.shm.
- Silverman G.S., Baroiller A., Hemer S.R., *Culture and Grief: Ethnographic Perspectives on Ritual, Relationships and Remembering* [‘Culture and Grief’], *Death Studies*, 45, no. 1 (2 January 2021), s. 1–8. doi: 10.1080/07481187.2020.1851885.

- Słownik Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/blisko%C5%9B%C4%87.html>. [dostęp: 08.02.2025]
- Słownik Staropolski*, Warszawa 1955, 1953.
- Smid G.E., Groen S., Rie S.M. de la, Kooper S., Boelen P.A., *Toward Cultural Assessment of Grief and Grief-Related Psychopathology*, "Psychiatric Services", 69, no. 10 (October 2018), s. 1050–1052. doi:10.1176/appi.ps.201700422.
- Soloveitchik E.Z., *The Bible, the Talmud, and the New Testament: Elijah Zvi Soloveitchik's Commentary to the Gospels [The Bible, the Talmud, and the New Testament]*, 2019.
- Stokłosa M., *Prawo do katolickiego pogrzebu w niektórych wyjątkowych okolicznościach*, „Prawo Kanoniczne”, 53, nr 3–4 (2010), 83–111. doi: 10.21697/pk.2010.53.3-4.04.
- Stranger S., *Leksykon światła i mroku*, Wydanie pierwsze, Kraków 2020.
- Szturc W., *Dotkliwie przestrzenie: Studia o rytmach śmierci*, Kraków 2024.
- Szwagrzyk T., *Msze św. żałobne*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 12, no. 6 (31 December 1959), s. 573–588. doi:10.21906/rbl.2750.
- Tillich P., *Męstwo bycia*, tłum. H. Bednarek, Kolekcja 'Znaki Czasu' 47, Paris 1983.
- Understanding the Importance of the Jewish Cemetery: customs and traditions* ['Understanding the Importance of the Jewish Cemetery'], *Hollywood Forever*, 2024. <https://hollywoodforever.com/resources/understanding-the-importance-of-the-jewish-cemetery-customs-and-traditions/>.
- Ware B.K., *An Obscure Matter: The Mystery of Tears in Orthodox Spirituality* ["An Obscure Matter"], *Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*, Princeton 2018, s. 242–254. doi:10.1515/9780691190228-015.
- Wytrwał T., *Pogrzeb katolicki*, 7 July 2020, <https://wdrodze.pl/article/pogrzeb-katolicki/>.
- Каськів, О., *Каськів О В Партикулярне право УГКЦ джерела історія кодифікація* (Івано-Франківськ, 2018).
- ‘Православное учение о церковных Таинствах (Том 1–3) – читать, скачать’ ['Православное учение о церковных Таинствах'], 2009. <https://azbyka.ru/otechnik/bogoslovie/pravoslavnoe-uchenie-o-tserkovnyh-tainstvah-tom-1/>.
- Української Греко-католицької церкви: Христос – наша Пасха*. [Катехизм УГКЦ] (Львів, 2012).
- Яннарас, Х., *Вера Церкви*, 1992.

- אבלים - הדרכה הלכתית בנושאי הלוויה, הספד, שבעה, קדיש, חברה קדישא' [אבלים - הדרכה' 2024, https://www.tzohar.org.il/?page_id=910.], *צהר*, 2024.
- י and J. Dan, *חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית*, vol. 3, vol. 3, 1990.
- הרב חגי לונדין, 'מוות - שום דבר לא נגמר', *ספריית אסיף*. Accessed 14 November 2024. <https://asif.co.il/wp-content/uploads/2024/07/3-475-487.pdf>.
- יעקב לייב, א., *מבשרי אחזה אלוה: סודות הגוף על פי הקבלה* [מבשרי אחזה אלוה], 2004.
- <https://sofya.co.il/מנהגי-אבלות/>. מנהגי אבלות - מנהגי שבעה, דיני שבעה ועליה לקבר' [מנהגי אבלות], *סופיה*, 2024.
- נהר, א. ורנה, *קורות עם ישראל באור המקרא*, 1985.
- קדיש - נוסחי קדיש על נפטר. - למה? ואיך אומרים קדיש על הנפטר? [קדיש - נוסחי קדיש' הלכות-ומנהגים/קדיש-]. <https://kavod.co.il/>. על נפטר. - למה?], *כבוד מצבות*, 2024.
- על-נפטר.
- שוויון', *מילון אבניאון - מילון עברי עברי, מילים נרדפות למילה קרבה*, 2021. https://www.milononline.net/do_search.php?vid=1067287&Q=%F7%F8%E1%E4.
- א. פריזגר, *אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים* [אורתודוקסייה], שלמון, י., א. רביצקי (יהודית) (ירושלים, 2006).
- שמעוני, י., אל העפר, 2007.